

археологія

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/007-048

УДК (UDC) 904.4 (477.53) “-17/12” : 902.2 : 061 (477.52/.53-751.6) “2023”

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE LATE BRONZE AGE – EARLY IRON AGE SETTLEMENTS ON THE LEFT BANK OF THE MIDDLE REACHES OF THE VORSKLA RIVER IN 2023

Oleh Shaporda*

Yuriy Buynov**

Kostiantyn Peliashenko***

Abstract

The article presents the results of research conducted by the expedition of the Historical and Cultural Reserve ‘Bilsk’ at archaeological sites along the left bank of the Vorskla River in 2023 (Kotelva territorial community, Poltava district, Poltava region). The work was carried out as part of a scholarship program from the Deutsche Archaeological Institute.

The purpose of this article is to highlight information about the research of the monuments of the end of the Bronze Age–Early Iron Age on the left bank of the middle course of the Vorskla River in 2023.

It was found out that the cultural layerings recorded during exploration along the left bank of the Vorskla are newly discovered settlements. Information about them is introduced into scientific circulation for the first time.

The publication pays special attention to the settlement of Staryi Karier, whose cultural layers date back to the end of the Bronze Age and the Early Iron Age. Several finds of the post-Mongolian period and the Modern era were also discovered on the territory of the settlement. An important aspect of the research is the analysis of the coexistence and interpenetration of two archaeological cultures of the final stage of the Bronze Age – Lebedivka and Bondarykha.

A small excavation was also made at the Kotelva II settlement. It was a relative surprise for the researchers to discover cultural layers of the Late Roman period belonging to the Cherniakhiv

* Chief custodian of the scientific funds of the Municipal Institution ‘Historical and Cultural Reserve “Bilsk”’ of the Poltava Regional Council, Kotelva, Poltava region, Ukraine. E-mail: oleg.shepard1609@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3806-3431>

** PhD in History, Associate Professor of the Department of Historiography, Source Studies and Archaeology at V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine. E-mail: buinoff@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0185-7950>

*** Candidate of Historical Sciences, Senior Research Scientist of Museum of Archeology of V.N. Karazin Kharkiv National University; leading research scientist of the Municipal Institution ‘Historical and Cultural Reserve “Bilsk”’ of the Poltava Regional Council, Kharkiv, Ukraine. E-mail: kpelasenko@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5445-6949>

culture. This moment opens up some new perspectives for further research of this settlement, in particular, along the terrace's supra-slope of the Vorskla River.

Exploration work along the left bank of the Vorskla River also yielded good results. In particular, it was possible to identify a settlement of the Babyno culture and several small settlements of the Bronze Age.

Keywords: Bilsk microregion, Kotelva territorial community, archaeological research, settlements, Bronze Age, Scythian time

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ФІНАЛУ ДОБИ БРОНЗИ – РАНЬОГО ЗАЛІЗА НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ ВОРСКЛИ У 2023 РОЦІ

Олег Шапорда*

Юрій Буйнов**

Костянтин Пеляшенко***

Анотація

У статті представлено результати досліджень, проведених експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» на археологічних об'єктах уздовж лівого берега р. Ворскла у 2023 році (Котелевська селищна рада Полтавського району Полтавської області). Роботи проводилися в рамках стипендіальної програми від Німецького археологічного інституту.

Метою даної статті є висвітлення інформації про дослідження пам'яток фіналу доби бронзи-раннього залізного віку на лівому березі середньої течії річки Ворскли у 2023 р. З'ясовано, що зафіксовані у ході розвідок уздовж лівого берега Ворскли культурні нашарування є нововиявленими поселеннями. Інформація щодо них вводиться до наукового обігу вперше.

У публікації особлива увага приділяється поселенню Старий кар'єр, культурні нашарування якого відносяться до фіналу доби бронзи та раннього залізного віку. Також на території селища виявлено кілька знахідок постмонгольського періоду та Нового часу. Вагомим аспектом досліджень є аналіз співіснування та взаємопроникнення двох археологічних культур фінального етапу доби бронзи – лебедівської та бондарихинської.

Невеликий розкоп закладено також на поселенні Котельва II. Для дослідників стало відносною несподіванкою виявлення культурних нашарувань пізньоримського часу, які належать представниками черняхівської культури. Даний момент відкриває дещо нові

* головний зберігач фондів Комунальної установи «Історико-культурний заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради, селище Котельва, Полтавська область, Україна. E-mail: oleg.shepard1609@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3806-3431>

** кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства й археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, Україна. E-mail: buinoff@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0185-7950>

*** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; провідний науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Харків, Україна. E-mail: kpelasenko@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5445-6949>

перспективи для подальших досліджень цього селища, зокрема, вздовж надсхилля тераси Ворскли.

Розвідувальні роботи вздовж лівого берега р. Ворскла також дали позитивні результати. Зокрема, вдалося виявити поселення бабинської культури та кілька невеликих висілків фіналу бронзового віку.

Ключові слова: Більський мікрорегіон, Котелевська територіальна громада, археологічні дослідження, поселення, епоха бронзи, скіфський час

Цитування: Шапорда, О., Буйнов, Ю. & Пеляшенко, К. (2024). Археологічні дослідження поселень фіналу доби бронзи – раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році. *Консенсус*, 2, 7–48.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/102>

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення орд російської федерації на територію України перед співробітниками заповідника «Більськ» постала необхідність у проведенні науково-рятивних досліджень на пам'ятках культурної спадщини, розташованих у межах Більського мікрорегіону та його округи. Наразі мова йде про поселення Старий кар'єр і Котельва II, а також про вкрай важливу та перспективну в науковому плані першу надзаплавну борову терасу лівого берега р. Ворскла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджені у 2023 р. пам'ятки археологічно вивчалися замало. Відповідно, у наукових джерелах і літературі інформація про пам'ятки присутня у мінімальних обсягах.

Поселення Старий кар'єр виявлене у 2021 р. експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом А.О.Семененка¹. Тоді було здійснено поверхневий огляд території селища, знято план місцевості, проведено шурфування. У результаті розвідок вдалося зібрати незначну кількість археологічного матеріалу скіфського часу.

На початку 2022 р. поселення оглядалося спеціалістами ЦОДПА Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації. Тоді фахівцями не було виявлено археологічного матеріалу, через що надано погодження на розробку землевпорядної документації, яка передбачає у подальшому функціонування на території поселення кар'єру з видобутку піску.

Цього ж року експедицією заповідника «Більськ» продовжено дослідження пам'ятки та проведено вже масштабні роботи на поселенні². Отримана інформація дозволила зробити вагомі наукові відкриття, зокрема, щодо співіснування та комунікації представників різних культурно-історичних спільностей пізнього бронзового віку в межах Ворсклинського мікрорегіону.

¹ Семененко А.О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 2022/б.н. С. 5–9.

² Семененко А.О., Шапорда О.М. Звіт про роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2022 році. Том 1. Дослідження поселення Старий кар'єр. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. 2023/б. н.

Дані про поселення Котельва II, а саме про знаходження на цій території старожитностей, сягають 70-х років минулого століття. Однак, ділянка археологічно не обстежувалася. У науковій літературі пам'ятка вперше описана в 1992 р. керівником експедиції Полтавського центру туризму та краєзнавства І.М. Гавриленком³.

У 2017 р. поселення оглядалося спільною експедицією ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського⁴. Тоді було зафіксовано катастрофічне пошкодження пам'ятки – у стінках несанкціонованого кар'єру добре простежувалися доволі потужні культурні нашарування, а у зсувах та на дні штучно створеного об'єкта зібрано значну кількість археологічного матеріалу.

У 2021 р. на поселенні експедицією заповідника «Більськ» проведено масштабні розвідкові роботи⁵. Це дало змогу встановити межі даного об'єкта культурної спадщини, істотно уточнити потужність та датування культурних нашарувань, отримати різносторонню інформацію про функціонування селища за різних часів, визначити основні характеристики скіфського матеріалу.

У 2022 р. експедицією заповідника «Більськ» продовжено дослідження поселення та було проведено масштабні розкопки на території пам'ятки⁶. Отримана інформація дозволила зробити вагомі наукові відкриття та проаналізувати вагу селища в межах Ворсклинського мікрорегіону за скіфського часу⁷.

Метою даної статті є висвітлення інформації про дослідження описаних пам'яток. Зафіксовані ж у ході розвідок уздовж лівого берега Ворскли культурні нашарування є нововиявленими поселеннями. Інформація щодо них вводиться до наукового обігу вперше.

Виклад основного матеріалу. У 2023 р. в рамках реалізації стипендіальної програми від Німецького археологічного інституту проведено досить масштабні дослідження вздовж лівого берега середньої течії Ворскли в окрузі селища Котельва. Суто археологічні розвідки та розкопки – доволі значний шматок з поміж проведеної

³ Гавриленко І.Н. Отчет о разведках по реке Ворскле в 1992 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 1992/59. С. 2.

⁴ Шапорда О.М., Ткаченко О.М., Луговий Р.С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ-Котельва: ЦП України і УТОПК, 2018. С. 188–189.

⁵ Семененко А.О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. Спр. 2022/б. н. С. 5–9; Шапорда О.М. Звіт про дослідження експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» в межах Більського археологічного комплексу у 2021 році. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. 2022/б. н. С. 10–11; Шапорда О.М., Задніков С.А., Семененко А.О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень 2021–2022 років. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2023. С. 103–147.

⁶ Семененко А.О., Шапорда О.М. Звіт про роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2022 році. Том 2. Дослідження поселення Котельва II. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. е. 2023/б. н.

⁷ Шапорда О.М., Задніков С.А., Семененко А.О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень 2021–2022 років. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2023. С. 103–147.

дослідницької роботи. Та вагомий внесок у вивчення пам'яток дав скрупульозний аналіз як металевих виробів та остеологічних залишків, так і масового матеріалу – фрагментів глиняного посуду. Такий підхід до роботи дозволив під новим кутом глянути на попередні висновки та глибше проаналізувати раніше зібрані дані.

Відправною точкою в дослідженнях 2023 р. стало **поселення Старий кар'єр**, яке розташовується на невеликому мисоподібному підтрикутному за формою виступі першої надзаплавної (борової) тераси лівого берега р. Ворскла, за 1,8 км на північний захід від селища Котельва на Полтавщині. Територія селища засаджена листяним та сосновим лісами, повністю задернована, значна частина вкрита чагарниками, а центральна ділянка поселення зруйнована кар'єром (рис. 1). Площа пам'ятки за даними розвідок 2022 р. становить 6,5 га⁸.

У 2023 р. експедицією заповідника було розширено розкоп 2 у південну та східну сторони. Як і попереднього польового сезону, нами зафіксовано два шари культурних відкладень – бронзового та скіфського часів (рис. 2). Знахідки в розкопі розповсюджені здебільшого рівномірно. Однак, за кількісним показником переважають артефакти фіналу бронзового віку та складають близько 2/3 від загальної кількості предметів (рис. 3). Майже третина знахідок з розкопу 2/2023 відносяться до скіфського часу і датуються в межах кінця 6 – початку 5 ст. до н.е. Кілька предметів з досліджень належать постмонгольському періоду та Новому часу.

Щодо матеріалів, з яких вироблено артефакти, то тут картина, як для археології, типова. Переважаюча більшість предметів виготовлено з глини (близько 92%). Решта матеріалів – це залізо (2,7%), камінь (3,3%), кремій (1,1%), бронза (0,5%) та олово (0,3%) (рис. 3).

У польовому сезоні 2023 р. в розкопі 2 на поселенні Старий кар'єр загалом виявлено 35 об'єктів, 22 з яких відносяться до доби бронзи, а 13 – до раннього залізного віку. Більшість об'єктів – господарські ямі різних розмірів (рис. 3). Також завершено дослідження двох споруд, зафіксованих попереднього польового сезону, а саме – житла постзрубного часу та господарської ями скіфського періоду.

Вагомим результатом стало завершення дослідження житла № 2, виявленого у 2022 р. Вдалося уточнити його параметри та контури, дослідити східний кут приміщення (рис. 4). Відтак, розміри споруди становлять 11,4×7,5 м. Його максимальна глибина – 1,9 м від рівня сучасної поверхні. На дні зафіксовано сильно ущільнений прошарок суглинку, ймовірно, це долівка. У південно-східній частині споруди фіксується вхід. До об'єкта 2, певно, відноситься і більшість ям, зафіксованих у його межах.

Проаналізуємо залишки матеріальної культури, які виявлені в розкопі 2/2023. Що стосується артефактів доби фінальної бронзи, то вони належать до двох культурно-хронологічних груп. Найбільш рання з них представлена знахідками

⁸ Шапорда О.М., Задніков С.А., Буйнов Ю.В., Семененко А.О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021-2022*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2023. С. 42-102.

постзрубної іванівської культури 13–11 ст. до н.е. У російській історіографії існує і друга її назва – хвалинська культура валикової кераміки⁹.

У культурному шарі матеріали цієї культури представлені фрагментами глиняного посуду й деякими індивідуальними знахідками, які походять переважно з глибини другого штика лопати (0,4 м). У розкопі 1/2022 вони були сконцентровані у житлі (об'єкт 7). Нами підраховано, що 14 горщиків у цій колекції мали орнаmentaцію з наліпних валиків (66,7%), як правило, у поєднанні з заглибленими орнаментальними елементами (рис. 5). Валики у перетині мали овальну форму. В одному випадку валик було розімкнено, а його кінці спускались донизу у вигляді «вусів» (рис. 5: 1). Майже всі вони були розміщені трохи нижче шийки на початку плечиків, в одному випадку горщик мав низько розташований валик (рис. 5: 2). Уламки цієї посудини знайдено в культурному шарі та в об'єкті 24. Ще одна особливість – усі валики зовні орнаментовані косими відбитками плоского, гребінчастого або крупнозубчастого штампів. Валики на двох горщиках мали орнаmentaцію у вигляді косих хрестів. У двох випадках (рис. 5: 3) на поверхню валиків були нанесені зерновидні наколи у вигляді горизонтальних зигзагів. Таким зигзагом, але з відбитків гребінчастого штампів (рис. 5: 4), прикрашено валик на горщику з об'єкта 25. Важливо підкреслити той факт, що у шести випадках (рис. 5: 2) вище валика були нанесені наколи, зроблені кінцем круглої в перетині палички. Подібні наколи, але у поєднанні з відбитками зерновидної форми, або косими хрестами, нанесеними плоским, чи гребінчастим штампом, також є характерною ознакою цього керамічного комплексу. Зустрічаються фрагменти вінчиків від горщиків з косими відбитками гребінчастого орнаменту або клиноподібними наколами на шийці. Наведемо ще такі статистичні дані: круглі наколи в поєднанні з наліпним валиком становлять 38% від загальної кількості фрагментів, а заглиблені елементи орнаменту – 52,8%.

Майже всі горщики мають відігнуті назвні вінця, низьку шийку, що повільно переходить в опуклобокий тулуб (тип І-Г3 за класифікацією В.А. Ромашко). У кількох випадках край їхніх вінець мають округле потовщення – т. зв. «комірець» (рис. 5: 2, 4). Увесь посуд цієї культурно-хронологічної групи було виготовлено з глини з домішкою дрібнозернистого піску та шамоту.

Наведені дані вказують на існування в керамічному комплексі поселення Старий кар'єр зразків з синкретичними рисами. Це стосується горщиків, прикрашених композиціями, зіставлених з наліпних валиків, розчленованих косими насічками, косими відбитками гребінчастого або зубчастого штампів, зигзагом, хрестами в поєднанні з круглими наколами та вдавненнями іншої конфігурації. На нашу думку, вони вказують на наявність міжетнічних комунікацій носіїв іванівської та сосницької культур. Аналогічний посуд відомий на таких пізньососницьких

⁹ Колев Ю.И. Ивановская культура позднего бронзового века: характеристика культуры и проблемы исследования. *Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья*. Самара: Глагол, 2008. С. 208–240; Малов Н.М. Культурогенез в эпоху поздней бронзы Нижнего Поволжья. *Известия Саратовского университета*. Т. 12. Серия «История международных отношений». Вып. 1. 2012. С. 95–100.

поселеннях як Піонерське, Сахновка, Мошни¹⁰ і на поселенні з керамікою іванівського типу біля с. Іллічівка на Сіверському Донці¹¹.

На хронологічну позицію цих постзрубних відкладень поселення Старий кар'єр може вказувати уламок безчеренкового бронзового ножа з паралельними лезами без ребра. Фрагмент подібного виробу походить з житла у розкопі 1/2022, що належить іванівській (хвалинській) культурі, про що мова піде нижче¹².

У заповненні котловану житла (об'єкт 2) зафіксовано фрагменти ліпленого посуду, більша частина з якого належать до лебедівської культури, решта – до бондарихинської. Стратиграфічні спостереження вказують на наявність у цьому об'єкті одночасного, але різнокультурного (синкретичного) лебедівсько-бондарихинського керамічного комплексу.

Формувальна маса кераміки лебедівського типу містить домішки великозернистого кварцового піску, інколи в поєднанні з жорствою. Виділяються посудини тюльпановидної форми та горщики з округлим тулубом, що розширюються біля плечиків і поступово звужуються до дна. Діаметр плечиків трохи більше діаметра вінець. Край вінець часто буває округло потовщеним, трохи загостреним, або горизонтально зрізаним.

Орнаментовано 14 посудин (70%). П'ять з них були прикрашені по шийці і тулубу горизонтальними лініями круглих наколів (рис. 6: 1) або зерновидними вдавленнями, два – «перлинами», утвореними наколами із зовнішнього боку, по одному відбитками «гусеничного» штампю, згрупованими у горизонтальну ялинку, кільцевим орнаментом з наколів, нанесених кінцем трубочки, та прокресленими жолобками. У одному випадку помічено поєднання «перлин» з жолобчастим орнаментом, виконаним у мотиві заштрихованого трикутника, поставленого вершиною до гори.

У контексті з лебедівською керамікою зафіксовано уламок горщика, прикрашеного відбитками зубчастого штампю (рис. 6: 3). Його зовнішня поверхня мала чорний колір. У глиняному тісті помічена значна домішка крупнозернистого піску.

З культурного шару походять 84 уламки посудин лебедівської культури (разом зі знахідками в житлі – 104). У своїй більшості вони належать подрібненим фрагментам вінець від тюльпановидних посудин або звичайних округлобоких горщиків зі стягнутою шийкою та відігнутими назовні потовщеними краями. Зовнішня поверхня заглажена і тільки у трьох екземплярів помічені розчоси

¹⁰ Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах*. 2013. № 29. С. 42.

¹¹ Дубинець О.В. К вопросу о выделении хронологических горизонтов на поселении Ильичевка. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век)*. Материалы международной конф. Ч. 2. Донецк, 1996. С. 53-58.

¹² Шапорда О.М., Задніков С.А., Буйнов Ю.В., Семененко А.О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2023. С. 42–102.

гребінчастим штампом. Як правило, більшість уламків донець мали невеликий (до 10-12 см) діаметр.

Підраховано, що 73% посудин мають орнамент. Домінують елементи накольчастого штапу, зробленого кінцем круглої в перетині палички (рис. 6: 2). Інколи такі наколи наносились у комбінації з іншими елементами (рис. 6: 5-6). Частіше за все вони розміщувались під краєм вінець, на шийці, інколи посередині тулубу. Загалом подібні наколи зафіксовані на 59,2% посудин. «Перлини» (рис. 6: 4) становлять 6,6%, кільцевий орнамент – 5,3%. Цікаві фрагменти двох посудин, орнаментованих наліпними валиками зі звисаючими до низу «вусами» в комбінації з зерновидними вдавленнями (рис. 6: 9). Особливістю цього керамічного комплексу є наявність у ньому 10,5% фрагментів горщиків, прикрашених відбитками зубчастого штапу, які утворюють різноманітні геометричні фігури (рис. 6: 5-8). Усі вони тонкостінні та мають чорний колір зовнішньої поверхні. У значній кількості подібна кераміка зустрічається в другому горизонті (білогрудівсько-чорноліському) Суботівського городища¹³.

Яскравий вигляд мають горщики тюльпановидної форми, прикрашені різноманітним орнаментом, у якому присутні чотири елементи декору – круглі наколи, наліпні валики, тички, дрібнозубчастий штап у сполученні з неширокими жолобками. Як правило, у них, очевидно, орнаментом покривався увесь тулуб, а інколи і край вінець (рис. 6: 5-6). При цьому наліпні валики трикутної у перетині форми з обох боків були оперезані подвійними відбитками дрібнозубчастого штапу або жолобків. Їх поверхня теж була карбована скісними відбитками штапу. Нарешті, до низу від валиків, перпендикулярно до денця, відходила бахрома з частих жолобків, нанесених кінцем округлої трісочки – т.зв. псевдоканелорів. Раніше подібний посуд на лебедівських пам'ятках не зустрічався.

Зазначимо, що жолобчастий орнамент застосовувався у 9,2% випадків, а трикутний у перетині наліпний валик – у 6,6%.

Кераміка бондарихинської культури з об'єкта 2 репрезентована фрагментами ліпленого посуду, переважна частина якого має кухонне призначення, решта – столове. Знайдені вони в перемішку з лебедівськими матеріалами на глибині 0,7-0,9 м. Особливий інтерес викликає повністю реставрований слабопрофільований горщик з широко відкритою горловиною, невисокою шийкою, округлим тулубом, розширеним у середній частині його висоти, та плоским дном без закраїнки (рис. 7: 1). За цими морфологічними ознаками його можна віднести до другого типу класичного бондарихинського посуду за класифікацією В.А. Іллінської. Орнаментований предмет розчленованим косими насічками, розімкнутим наліпним валиком у поєднанні з тичками, нанесеними над ним. Усього в 2023 р. в об'єкті 2 було знайдено ще шість фрагментів горщиків з валиковою орнаментациєю. Частина з них карбована косими насічками у поєднанні з тичками, нанесеними над і під ними, пальцевими

¹³ Гершкович Я.П. Суботовское городище. Киев: Институт археологии НАН Украины, 2016. рис. В4: 3, В11: 8, В15: 2, 6, В19: 4, В21: 10, В24: 5, 7, В27: 5, В29: 6, В46: 7, 12, В47: 5, В55: 3, В60: 3, В63: 8, В72: 3-4, В86: 6.

вдавленнями, зубчастим штампом, або була гладенькою, що вказує на повне співпадіння з колекцією, знайденою тут у минулому році. Датується вона середнім періодом бондарихинської культури – серединою 11-10 ст. до н.е. Не заперечують такому хронологічному визначенню й інші фрагменти посуду цього типу.

Значний інтерес викликає знахідка уламків лискованої столової (парадної) посудини з двома ручками – т.зв. канфароси (рис. 7: 2). У літературі вони виступають під назвою келихів, ваз або черпаків. За класифікацією Л.І. Крушельницької, розробленої на матеріалах культури Ноа¹⁴, подібні вази/келихи відносяться до типу I, які мають профільовані «S»-подібні стінки з відігнутими назовні вінцями і чітко виділену шийку. Ручки/вухка в цієї посудини петлеподібні, підносяться понад вінця, прямокутні в перетині та, на відміну від ваз/келихів таких культур пізньобронзової доби, як ноа, кослоджень і сабатинівка, не закінчуються гострим або приплюснутим зверху гудзиком. Її тулуб прикрашено прокресленими навскісно заштрихованими, звисаючими трикутниками, які доповнені зверху зерноподібними наколами.

Мода на парадні двовухі вази поширилася на території України з карпато-дунайського регіону. У період фінальної бронзи подібний посуд потрапив до племен білозерської культури¹⁵, а за новими даними – і до басейну Ворскли, заселеного лебедівсько-бондарихинським населенням. Відомий він також на пам'ятках передскіфського часу¹⁶.

До цієї групи знахідок відноситься уламок черпака з петельчатою ручкою. Такий посуд добре відомий на пам'ятках доби фінальної бронзи багатьох культур Східної Європи, у тому числі білозерської, білогрудівсько-чорноліської та бондарихинської.

Загалом, керамічна колекція бондарихинської культури належить 79 посудинам (4 з них мають столове призначення). За морфологічними ознаками горщики повторюють переважно тип II за В.А. Іллінською та у формувальній масі мають домішки шамоту. Виділяється ще одна форма, у якій плечики розміщені в верхній третині висоти посудини (рис. 7: 5). 91,1% горщиків орнаментовано. В основному (83,3%) це були тички, розташовані в 1-2 горизонтальні лінії по шийці і плечиках. У двох випадках вони поєднуються з прокресленим орнаментом. Наліпні валики в цій колекції сягають 15,7%. Вони бувають гладенькими, або прикрашені скісними відбитками зубчастого штамп у поєднанні з тичками, розташованими над ними, що вказує на зв'язок з лебедівськими традиціями. Такий синкретизм проглядається також у нанесенні тичків з обох боків від валика (рис. 7: 3).

¹⁴ Крушельницька Л.І. Культура НОА на землях України. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2006. С. 116-119.

¹⁵ Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев: Наукова думка, 1990. С. 100, рис. 42; Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чердиченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986. С. 133, рис. 40: 10.

¹⁶ Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. Материалы и исследования по археологии СССР*. Ч. 4. Москва: Издательство АН СССР, 1958. С. 5-102.

До столового посуду відносяться уламок черпака і кубкоподібної посудини з конічним наліпом. Їх поверхня добре загладжена, але лискування відсутнє.

На полікультурний лебедівсько-бондарихинський характер керамічного комплексу досліджуваної пам'ятки вказує також зміст знахідок в об'єктах 17 і 19. Подібна ситуація, коли на одній території і навіть на тих же пам'ятках концентруються хронологічно одночасові різноетнічні елементи з власними рисами матеріальної культури, не є унікальним явищем. Яскравим прикладом цьому може слугувати Більське городище. Як правило, подібна ситуація виникла унаслідок такого виду міграції як інфільтрація¹⁷. У структурному відношенні поселення Старий кар'єр є конгломеративним явищем. Тут лебедівські та бондарихинські компоненти виступають майже рівномірно, що може вказувати на інтенсивне проникнення лебедівців у бондарихинське середовище, у процесі чого відбувалося механічне перемішування матеріальних ознак взаємодіючих етносів. Окремі зразки, помічені в керамічному комплексі пам'ятки, дають підстави стверджувати про початок процесу взаємної культурної адаптації місцевого і прийшлого народів.

Серед виявленого у розкопі 2/2023 на поселенні Старий кар'єр матеріалу фіналу бронзового виділяється кілька предметів, які мають особливу цінність. Нижче розглянемо їх детально.

Глиняне пряслице (грузило?) (рис. 8: 1). Має заглиблено-опуклу в перетині форму. Діаметр – 6,8 см. По периметру з зовнішнього краю прикрашене подвійною лінією тичків, що дозволяє віднести його до бондарихинської культури. Це саме стосується й уламка пряслиця (рис. 8: 2), знайденого в житлі на глибині 0,9 м.

Обточене глиняне кружальце зі стінки посудини (рис. 8: 3). Знайдене в житлі на глибині 1,0 м. Я.П. Гершкович¹⁸ вважав, що це звичайна категорія знахідок на поселеннях доби пізньої бронзи. Ймовірно, вони застосовувались для лискування посуду. А.В. Гейко¹⁹ зафіксував знахідки подібних речей на пам'ятках України від доби енеоліту до 19–20 ст. та пов'язав їх з «крем'ярами», які використовувались у маніпуляційних або ритуальних іграх.

Глиняна підвіска (амулет, оберіг) еліпсоподібної форми (рис. 8: 4). Знайдена в культурному шарі на глибині 0,2 м. Виготовлена з уламка денця горщика, у глиняному тесті якого помітна домішка шамоту. Аналогії не відомі.

Уламок леза бронзового ножа довжиною 7,0 см і шириною 1,5 см знайдено у культурному шарі на глибині 0,25 м, що заважає остаточному визначенню його культурно-хронологічної позиції (рис. 8: 5). Відноситься до безчеренкових ножів з паралельними лезами без ребра по клинку (тип Н-14 за Є.М. Чернихом). Такі предмети достатньо добре відомі на пам'ятках ранньобілозерської (Первомайівка, Верхня Тарасівка, Василівка, Казаклія, Дивірзія, Буджель, Кочковатове, Зміївка,

¹⁷ Клейн Л.С. Миграции: археологические признаки. *Stratum plus*. 1999. № 1. С. 62, 64.

¹⁸ Гершкович Я.П. Суботовское городище. Киев: Институт археологии НАН Украины, 2016. С. 134.

¹⁹ Гейко А.В. Гра «крем'яри» як джерело наукових студій. *Українські керамологічні студії*. 2015. Вип. 12. С. 15, 57, 171.

Бабине-4 й ін.) та іванівської культур (Шосейне, Таранцеве, Усове озеро, Старий кар'єр, розкоп 1/2022, об'єкт 7), на поселенні з керамікою іванівського та малобудківського типів «замчище Б.Хмельницького у Суботіві»²⁰. Ареал їх розповсюдження співпадає з Нижнім Подніпров'ям.

Є.М. Чорних до цього типу ножів відніс т.зв. бронзові пилки з пам'яток ранньогальштатської культури Кишинеу-Корлатень²¹, які Г.І. Смирнова²² датує періодом НаА і НаВ, тобто 11-10 ст. до н.е. На нашу думку, уламок лека ножа типу Н-14 з поселення Старий кар'єр відноситься до іванівської культури і може датуватися 12 – першою половиною 11 ст. до н.е.

Кам'яний дископодібний предмет (рис. 8: 6). Знайдений на глибині 0,9 м у нижній частині котловану житла (об'єкт 2) у контексті з керамікою лебедівського і бондарихинського типів. Розміри 7,2×4,4 см. У верхній частині розміщене невелике заглиблення. Близьке по формі, але з двобічною робочою поверхнею знаряддя, походить з горизонту 2 Суботівського городища. Я.П. Гершкович²³ називав предмет маленьким ковадлом. У культурі Козія-Сахарна подібні вироби вважають пов'язаними з ювелірними роботами²⁴. За формою та розмірами до них наближена випадкова знахідка з околиць м. Маріуполь²⁵. Деякі археологи відносять такі предмети до курантів або ступок²⁶.

Питання про можливість просякнення носіїв лебедівської культури до Лівобережного Лісостепу вперше порушив О.Б. Супруненко. У шкільному підручнику про давню історію Полтавщини²⁷ дослідник писав, що в 10-8 ст. до н.е. їх пам'ятки існували не тільки на Лівобережжі між Дніпром і Десною, а й у Нижньому Посуллі на теренах Оржицького, Семенівського та Глобинського районів. Саме тут та на поселеннях біля Пирятина, Засуля, Круподерниці, Великої Бурімки, Березняків, Пронозівки, Градизька та Пивихи були виявлені залишки глиняного посуду та характерні бронзові прикраси – шпильки із кільцевою голівкою та скроневі підвіски. Російські археологи В.С. Бочкар'єв і М.Т. Кашуба²⁸ також вказували, що лебедівські

²⁰ Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах*. 2013. № 29. Рис. 41: 20.

²¹ Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. Москва: Наука, 1976. С. 115.

²² Смирнова Г.И. Основы хронологии предкифских памятников Юго-Запада СССР. *Советская археология*. 1985. № 4. С. 47.

²³ Гершкович Я.П. Суботское городище. Киев: Институт археологии НАН Украины, 2016. Рис. Д1: 1.

²⁴ Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). *Stratum plus*. 2000. № 3. С. 320.

²⁵ Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. № 1. С. 37, № 7.

²⁶ Ibid. С. 34, № 185; Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). Дніпропетровський національний університет; НАН України; Інститут археології, 2013. С. 109.

²⁷ Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини: ХХ тисячоліття до н.е. – V століття. Полтава: «Оріяна», 2004. С. 108-109.

²⁸ Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). *Stratum plus*. 2000. № 3. С. 210, 212.

пам'ятки зустрічаються в ареалі інших культур у якості чужорідної домішки, проте жодної з пам'яток не назвали. У зв'язку з цим, звернемо увагу на поселення фінальної бронзи поблизу с. Сердюки (пункт 1) Полтавського р-ну Полтавської обл. у басейні р. Полузир'я. А.В. Гейко, автор дослідження цієї пам'ятки²⁹, підкреслив, що знайдена тут кераміка має полікультурне забарвлення з рисами пізньозрубної і бондарихинської культур кінця 13-12 ст. до н.е. На нашу думку, наявність посуду із накольчастими елементами орнаменту різної конфігурації, «перлин», кільцевого узору з відбитків кінцем зламаної кістки або палички, фрагментів горщиків з потовщеними краями вінчиків та прикрашених розімкнутими наліпними валиками, кінці яких оформлені у вигляді «вусів», а також відбитків дрібнозубчастого штампуг³⁰, дозволяють ідентифікувати його з лебедівською культурою. Важливо зауважити на те, що в контексті з цією керамікою були знайдені цілі та фрагментовані глиняні «вальки», подібні до цеглин з поселення Старий кар'єр.

Надійним свідченням про міжетнічні комунікації носіїв бондарихинської та лебедівської культур є знахідки кераміки першої з них на лебедівських поселеннях Козлинці, Гостомель, Лебедівка, Нещерів та могильниках Таценки й Бобриця³¹.

Як ми вже зазначали, ці контакти виникли внаслідок інфільтрації частини лебедівських племен з дніпровського Правобережжя у Середнє Поворскля. Матеріали поселень Старий кар'єр та Козлинці дозволяють стверджувати, що це явище припадає на час існування ранньочорноліської і пізньобілозерської культур. За визначеннями палеокліматичних і палеогідрологічних досліджень саме в цей період відбулася ксеротермічна депресія, коли клімат України характеризувався великою посухою, а Дніпро у 1004-996 рр. до н.е. було дуже маловодним³². Ймовірно, ці кліматичні зміни у значній мірі сприяли подоланню Дніпра як природньої перешкоди мешканцями Правобережжя. Можливо, саме обміління річки в цей період скористалися і носії ранньочорноліської культури, поселення якої у значній кількості відкриті та досліджені полтавськими археологами в Нижньому Поворсклі та Посуллі³³. Знахідки кераміки орнаментованої відбитками дрібнозубчастого штампуг і виготовленої з глини особливого випалу, а також фрагментів черпаків і корчаг на досліджуваній пам'ятці дають надію відкрити ранньочорноліські старожитності і в Середньому Поворсклі.

Попередній аналіз місцевої кераміки бондарихинської культури вказує на

²⁹ Гейко А.В. Поселение финальной бронзы у села Сердюки на Полтавщине. *Археологическое изучение Центральной России*. Липецк, 2006. С. 186-188.

³⁰ Ibid. Рис. 1.

³¹ Березанская С.С. *Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине*. Киев: Наукова думка, 1976. Рис. 2: 2-3, 6, 4, 9: 1-2, 5, 12: 7.

³² Швец Г.И. *Многовековая изменчивость стока Днепра*. Ленинград: Гидрометеоиздат, 1978. С. 186-188; Раунер Ю.Л. Динамика экстримов увлажнения за исторический период. *Известия АН СССР. Серия география*. 1981. № 6. С. 5-22.

³³ Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Шерстюк В.В. Дослідження чорноліських старожитностей на півдні Полтавщини. *Древности Восточной Европы*. 2011. С. 290-303.

наявність у неї певних локальних особливостей. У першу чергу, вони стосуються декорування горщиків наліпними розчленованими скісними насічками валиками у поєднанні з тичками, або круглими наколами, розташованими над ними, або по обидва боки від них. Така схема орнаменталізації присутня на багатьох пам'ятках басейнів Ворскли і Сули³⁴, але має значні відмінності від знайденої у басейні Сіверського Донця³⁵. При цьому в більшості випадків валики були розімкнені, а їх кінці закінчувались «вусами». Зазначимо, що така кераміка присутня і на деяких пам'ятках лебедівської культури³⁶. Що за цими аналогіями криється, нам поки не відомо. Можливо, вони є додатковим аргументом на користь існування потужних лебедівсько-бондарихинських взаємозв'язків, або свідчать про наявність у їх носіїв якогось спільного етнокультурного компонента, який був присутній у процесі їх генези. У цьому випадку необхідно звернути увагу на поселення іванівської (хвалинської) культури Шосейне у верхів'ях Сіверського Донця, де має місце посуд як з лебедівськими, так і з бондарихинськими орнаментальними традиціями³⁷.

Окрім матеріальних залишків доби бронзи в розкопі 2/2023 поселення Старий кар'єр виявлено також значну кількість предметів раннього залізного віку. У планіграфічному відношенні вони розповсюджені нерівномірно: їх майже немає в західній частині розкопу, у культурному шарі вони починають фіксуватися у центральних квадратах, а також у двох траншеях, закладених на схід та південний схід від розкопу минулого року. Тут також виявлені об'єкти, що за матеріалом із заповнення можуть бути віднесені до скіфського часу (рис. 2). Слід зазначити, що в цих об'єктах фіксуються й артефакти фінального періоду бронзового віку, що є цілком нормальним явищем, оскільки вони опинялись тут з більш давніх культурних нашарувань. Втім, не слід виключати й можливості потрапляння в об'єкти бронзового віку поодиноких знахідок скіфського часу, що може пояснюватися діяльністю гризунів та особливостями м'якого піщаного ґрунту.

Переважає більшість знахідок скіфського часу представлена фрагментами ліпленого посуду, який фіксувався як у культурному шарі поселення, так і в заглиблених у материк об'єктах.

Найчисельнішою категорією ліпленого посуду представлені кухонні горщики, що є типовим для даного хронологічного періоду. За морфологічними ознаками

³⁴ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: Наукова думка, 1967. Рис. 5: 1, 3, 6; Сидоренко О.В. Нова знахідка із Засудля. *Археологічних літопис Лівобережної України*. 1999. С. 75-76; Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Нові знахідки на поселенні в ур. Ляцівка під Лубнами. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Ч. 2. 2001. С. 98; Скорый С.А., Супруненко А.Б., Сидоренко А.В. К изучению Маковецкого («Дубенского») клада в Посулье. *Старожитности Лівобережного Подніпров'я*. 2016. С. 67, рис. 2.

³⁵ Буйнов Ю., Левченко Н. Некоторые вопросы историко-культурного развития бондарихинских племен в бассейне Северского Донца. *Ранний залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. 2021. С. 22-38.

³⁶ Березанская С.С. *Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине...* рис. 2: 11, 4, 8: 4, 16, 12: 4, 13: 4

³⁷ Смирнов А.С., Сорокин А.Н. Поселение эпохи поздней бронзы в верховьях Северского Донца. *Советская археология*. 1984. № 4. Рис. 3: 5, 7, 6: 5, 8.

можна сказати, що в керамічному комплексі переважали слабопрофільовані горщики (тип 1 за К.Ю. Пеляшенко)³⁸ (рис. 9: 1). Також можна виділити горщики типу 2, що мають середньопрофільований тулуб (рис. 9: 2)³⁹. Лише один фрагмент можна віднести до сильнопрофільованих горщиків типу 3 (рис. 9: 3)⁴⁰.

Значна частина вінець горщиків дуже фрагментарна, а їх збережений профіль не дозволяє віднести до того чи іншого типу. Втім, навіть з такої невеликої вибірки можна зробити висновок, що в цей час на поселенні була розповсюджена традиція виготовлення саме кухонного посуду зі слабопрофільованим корпусом.

Кілька фрагментів вінець можна обережно віднести до банок. Це невеликі за розміром уламки, що не мають чітко вираженої шийки.

Дуже показовою є традиція декорування кухонного посуду. Можна стверджувати, що в даний період ще була досить розповсюджена традиція прикрашення горщиків наліпним пружком, що розчленований пальцевими вдавленнями у поєднанні з проколами (рис. 9: 1-2), що є характерним для архаїчного часу. У той же час, досить велика кількість горщиків вже не має пружка, та прикрашалася пальцевими вдавленнями з проколами (рис. 9: 3), лише проколами або пальцевими вдавленнями по краю, або взагалі не мала орнаменту. Кількість фрагментів горщиків і банок без наліпного пружка є більшою в понад 2 рази, аніж посуду, прикрашеного пружком.

Привертає увагу також досить велика чисельність серед колекції ліпленого посуду казаноподібних посудин (рис. 9: 4). Це досить великі відкриті миски, які, окрім своїх розмірів, відрізняються від інших форм мисок тим, що мають товсті стінки та майже завжди прикрашені наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавленнями та проколами. Це той самий орнамент, характерний для архаїчних горщиків і не зустрічається на класичному столовому посуді. Ця форма характерна для комплексів пам'яток басейну Ворскли другої половини 7 – середини 6 ст. до н.е. Втім, у невеликій кількості казаноподібні посудини відомі в нашаруваннях кінця 6 – початку 5 ст. до н.е.⁴¹

Серед матеріалів 2023 р. розкопу 2 поселення Старий кар'єр відомо 7 фрагментів, один з яких представлений навіть розвалом посудини та походить з об'єкту 38 (рис. 9: 4). Усі вони мають лисковану поверхню чорного кольору. Не виключено, що деякі фрагменти стінок з лискуванням також відносяться до цієї категорії.

Фрагменти ліплених мисок представлені всього 6 фрагментами. Їх можна віднести до двох типів: тип 3 – з округлим корпусом та плавно загнутими краями; тип 6 – з підтрикутним потовщеним краєм, загнутим усередину під прямим кутом у

³⁸ Пеляшенко К.Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Харків: Майдан, 2020. С. 25-26.

³⁹ Ibid. С. 27.

⁴⁰ Ibid. С. 28.

⁴¹ Пеляшенко К.Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Харків: Майдан, 2020. С. 35-36.

вигляді закраїни⁴². Усі фрагменти мисок мають слаболисковану поверхню, на них відсутня орнаментация.

Одиничними фрагментами на поселенні представлені лисковані черпаки. Один уламок являє собою великий шмат стінки з частиною ручки, що дозволяє віднести його до так званих кухлеподібних черпаків типу 3⁴³. Можливо, до посудини того ж типу відноситься й ручка черпака, що має прямокутну форму в розрізі.

До корчаг належать кілька фрагментів. Це – лискована стінка посудини, що має на корпусі ребро, та масивна денна частина з лискованою поверхнею з невеликим поглибленням.

Значною кількістю представлені фрагменти денець, більшу частину яких, ймовірно, слід пов'язувати з горщиками різних розмірів. Вони мають діаметр від 6 до 12 см. З характерних морфологічних особливостей можна зазначити наявність на більшості з них виступу або так званої закраїни. І лише невелика кількість має плавний перехід від дна до стінок, що є характерною особливістю архаїчної традиції формування посуду.

Окрім посуду, в розкопі виявлені й інші глиняні вироби місцевого виробництва. Це – два глиняних прясла зрізано-біконічної форми (тип 4 за В.Є. Радзівською)⁴⁴ (рис. 10: 1–2). Особливий інтерес викликає мініатюрна модель сокири (рис. 10: 3). За формою вона має один край загострений, інший – плоский та округлий, ненаскрізний отвір для кріплення рукояті. Предмети дрібної глиняної пластики більш характерні для лісостепових пам'яток класичного періоду. Рекордна їх кількість була знайдена під час розкопок Східного Більського городища, серед яких зооморфні та антропоморфні фігурки, мініатюрні моделі посуду, а також моделі господарського реманенту⁴⁵. Глиняна сокирка з поселення Старий кар'єр, як і багато інших предметів дрібної пластики, унікальна і не знаходить прямих аналогій. Втім, зі Східного Більського городища походить один предмет, який Б.А. Шрамко інтерпретував як глиняну модель сокири або молотка⁴⁶.

Також серед глиняних виробів з шару скіфського часу слід зазначити фрагмент великої глиняної жаровні. Такі предмети зустрічаються майже на всіх пам'ятках класичного періоду Дніпро-Донецького Лісостепу.

Імпортний посуд представлений невеликою кількістю фрагментів античних тарних амфор. Оскільки навіть дрібні стінки можуть нести інформацію про центри

⁴² Ibid. С. 38, 40.

⁴³ Ibid. С. 52.

⁴⁴ Радзівська В.Е. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії. *Археологія*. 1979. № 32. С. 20.

⁴⁵ Шрамко Б.А. Культовые скульптуры Гелона. *Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья)*. 1985. С. 3–39; Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, 1996. С. 67–87; Шрамко Б.А. Глиняные скульптуры Лесостепной Скифии. *Российская археология*. 1999. № 3. С. 35–49.

⁴⁶ Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, 1996. С. 84, рис. 10: 14.

виготовлення тари, до колекції взято абсолютно всі виявлені уламки, яких нараховується 12. Окрім стінок, виявлено один фрагмент ручки (рис. 10: 10). Усі шматки мають добре відмучену глину з дрібними включеннями піску та блискіток, колір випалу: жовтий, рожевий та червоно-коричневий.

У розкопі зафіксований лише один бронзовий наконечник стріли, що відноситься до типу трилопатевого із прихованою втулкою (рис. 10: 4). Одна сторона вістря має литу мітку у вигляді двох косих ліній у нижній частині. Також привертає увагу те, що даний екземпляр має невидалений литник, що свідчить, ймовірно, про місцеве виготовлення стріл на поселенні. Подібні наконечники типові для середньоскіфського періоду другої та третьої груп за А.І. Мелюковою⁴⁷. За класифікацією дослідниці, даний екземпляр може бути віднесений до відділу 2 типу 6⁴⁸.

Нечисленні знахідки із заліза представлені голкою з невеликим округлим вушком на кінці (рис. 10: 5), шпилькою з верхнім краєм, оформленим у вигляді біконічної шишечки (рис. 10: 6), кількома фрагментами проколот, дрібним уламком ножа без чіткої загальної морфології та пластиною від захисного обладунку з двома отворами для кріплення (рис. 10: 7).

Загалом, основні риси матеріалів скіфського часу, знайдених на поселенні Старий кар'єр у 2023 р., повністю відповідають хронологічній позиції, встановленій дослідженнями в попередньому польовому сезоні. Під час робіт 2022 р. в межах розкопу 1 і 2 була отримана колекція артефактів, що укладається в рамки кінця 6 – початку 5 ст. до н.е.⁴⁹.

Також у розкопі виявлено кілька знахідок, які відносяться до доби середньовіччя. Це залізне черешкове вістря стріли, або так званий «зрізень» (рис. 10: 9). Пласкі залізні черешкові наконечники стріл відомі з киеворуського часу, їх форма протягом 10–12 ст. дещо змінювалася⁵⁰. Екземпляр, знайдений на поселенні Старий кар'єр, за морфологічними особливостями більше характерний для дещо пізнього періоду. Це стріли відділу 2 типу 70 за А.Ф. Медведевим – пласкі черешкові залізні екземпляри з широкими лопатями та тупокутним вістряем, що були розповсюджені у Східній Європі з нашестям Батия та побутували протягом 13–14 ст.⁵¹. Також знайдено невеликий залізний ніж із прямою спинкою та довгим черешком, що має уступи при переході до леза (рис. 10: 8). Подібні ножі є типовими для середньовіччя, а найближчі аналогії відомі на пам'ятках киеворуського періоду⁵².

⁴⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. *Свод археологических источников*. Д 1–4. Москва, 1964. Табл. 7–8.

⁴⁸ Ibid. С. 28.

⁴⁹ Шапорда О.М., Задніков С.А., Буйнов Ю.В., Семененко А.О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2023. С. 42–102.

⁵⁰ Плетнева С.А. (отв. ред.). Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва: Наука, 1981. С. 258, рис. 82.

⁵¹ Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв. *Свод археологических источников*. Е1–36. Москва: Наука, 1966. С. 77; табл. 30: 67.

⁵² Колчин Б.А., Макарова Т.И. (отв. ред.). Древняя Русь. Быт и культура. Москва: Наука, 1997. С. 255, табл. 9.

Відтак, у 2023 р. на поселенні Старий кар'єр вдалося дообстежити археологічно виявлене минулого польового сезону житло бронзової доби та відкрити ряд нових об'єктів як цього ж часу, так і раннього залізного віку. Зібрано досить презентабельну в експозиційному та інформативну в науковому планах добірку старожитностей двох названих періодів та віднайти цікаві знахідки більш пізнього часу. Загальна площа розкопу цього польового сезону склала 370 м² (рис. 11).

Наступним науковим полігоном для експедиції заповідника «Більськ» польового сезону 2023 р. стало **поселення Котельва II**, яке знаходиться за 0,8 км на захід від північно-західної околиці селища Котельва, вздовж краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла. Поряд розташовані фермерські споруди місцевого ТОВ «Агрофірма «Маяк» (рис. 12). Територія селища розорюється. Центральна ділянка зруйнована кар'єром. Зафіксовані на сьогодні розміри поселення – 360×100 м, площа – 2,5 га.

У 2023 р. було закладено невеликий розкоп 4/2023 у центральній частині поселення, уздовж південного краю кар'єру. Загальна площа ділянки досліджень – 131 м². Попри незначний масштаб розкопок нам все ж удалося отримати деякий цікавий об'єм інформації, який дозволив дещо ширше глянути на досліджувану пам'ятку.

Основний масив знахідок, що виявлені в культурному шарі та об'єктах розкопу 4/2023 на поселенні Котельва II, відноситься до скіфського часу. Меншою кількістю представлені артефакти черняхівської культури. Деякі знахідки можна віднести до доби бронзи, а ще кілька фрагментів гончарного посуду належать Новому часу.

Матеріали раннього залізного віку виявлені в культурному шарі та в об'єкті 1. Найбільшою кількістю представлені фрагменти ліпленого посуду. До колекції взято 7 фрагментів вінець горщиків. Серед них є як посудини зі слобопрофільованим тулубом (тип 1 за класифікацією К.Ю. Пеляшенка)⁵³ (рис. 13: 3), так і форми з розвиненим профілем, які можна віднести по типів 2 та 3 (рис. 13: 1-2)⁵⁴.

Лише два фрагменти прикрашені наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями та проколами під ним (рис. 13: 1-2). Усі інші орнаментовані пальцевими вдавненнями та проколами по краю (рис. 13: 3).

Виявлені денні частини посудин, ймовірно, також належать горщикам. Вони мають характерну закраїну при переході від дна до стінки.

Зовсім незначною кількістю представлені фрагменти столового посуду, що мають лисковану поверхню чорного кольору. Виявлено всього один фрагмент ліпленої миски. Вона має прямі стінки, рівний горизонтальний край, потовщений у вигляді закраїни та відноситься до мисок типу 6⁵⁵.

⁵³ Пеляшенко К.Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Харків: Майдан, 2020. С. 25-26.

⁵⁴ Ibid. С. 27-28.

⁵⁵ Пеляшенко К.Ю. Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу. Харків: Майдан, 2020. С. 40.

Фрагмент вінець лискованої слабопрофільованої посудини, ймовірно, є уламком невеликої корчажки, які відомі як за поселенськими матеріалами, так і в підкурганних похованнях скіфського часу.

Також до колекції взято два фрагменти стінок лискованих посудин, що, судячи з товщини стінок, належать черпакам або кубкам. Вони є свідченням використання цих груп посуду в період існування поселення.

Предмети скіфського часу з металу представлені лише одним бронзовим тригранним наконечником стріли (рис. 13: 6), що має приземисті пропорції та за морфологічними особливостями відноситься до так званих «базисних» стріл (відділ 2, тип 5 за А.І. Мелюковою)⁵⁶, що з'явилися та мали найбільше поширення в кінці 6 – на початку 5 ст. до н.е.

У розкопі знайдено значну кількість фрагментів античних амфор, серед яких на увагу заслуговують фрагмент верхньої частини (рис. 13: 4) та уламок дна (рис. 13: 5). Морфологічні ознаки вказують на те, що це фрагменти амфор так званої «протофасоської» серії або амфори на складнопрофільованій ніжці, що, як і вище зазначений наконечник стріли, датуються в межах кінця 6 – початку 5 ст. до н.е.⁵⁷

Також у розкопі виявлено уламок глиняного конусу та кварцитовий розтирач, що за аналогіями можуть бути віднесені до скіфського часу.

У цілому, отримані в 2023 р. матеріали скіфського часу з розкопу 4 датуються в межах кінця 6 – першої половини 5 ст. до н. е. Це повністю співпадає з отриманою на цьому поселенні колекцією раннього залізного віку під час масштабних досліджень 2021–2022 рр.⁵⁸

Цікаво, що ближче до схилу тераси, на якій розміщується поселення, виявлено предмети черняхівської культури, які не були відомі за дослідженнями поселення Котельва II попередніх років.

Ці знахідки представлені фрагментами гончарного посуду, серед якого є один уламок вінець, два фрагменти дна, одне з яких має типовий кільцевий піддон та частини стінок.

Вірогідно, до цього ж культурного горизонту слід віднести залізний черешковий трилопатовий наконечник стріли (рис. 13: 7). Такі вістря пов'язані з сарматською культурою та відомі з ранньосарматського часу. Даний екземпляр може бути віднесений до стріл типу 7 за класифікацією А.М. Хазанова – наконечники з пером ромбічної форми, що мають короткий черешок, відокремлений від головки уступом або поріжком⁵⁹. Крупні наконечники стріл з ромбічною формою пера стають

⁵⁶ Мелюкова А.І. Вооружение скифов. *Свод археологических источников*. Д 1–4. Москва, 1964. С. 28.

⁵⁷ Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. Москва-Саратов: Изд-во «Киммериды»; изд-во Саратов. ун-та, 2003. С. 38–42.

⁵⁸ Шапорда О.М., Задніков С.А., Семененко А.О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень 2021–2022 років. *Археологічні дослідження Більського городища – 2021–2022*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2023. С. 103–147/

⁵⁹ Хазанов А.М. Избранные труды: Очерки военного дела сарматов. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Издательство СПбГУ, 2008. С. 99.

розповсюджені в пізньосарматський період, починаючи з 2 і до початку 5 ст. н.е.⁶⁰, що вкладається у більш вузькі рамки існування черняхівської культури.

Попередні дослідження на поселенні Котельва II дозволили виявити матеріали бронзового віку, а саме бондарихинської культури. У розкопі 4/2023 знайдені лише поодинокі фрагменти неорнаментованих стінок, які можна умовно віднести до доби бронзи. Також, ймовірно, до цього ж хронологічного пласту слід записати крем'яні знаряддя та відщепи. Вони представлені шкребком, що має неправильну овальну форму, край якої оброблений односторонньою ретушшю. Три відщепи також слід віднести до слідів виробництва крем'яного інвентарю за доби бронзи.

Також у межах розкопу 4/2023 зафіксовано кілька уламків гончарного посуду Нового часу, серед яких виділяється фрагмент орнаментованої миски та уламки дна горщика.

Не зважаючи на відносно невелику площу розкопу 4/2023, нам вдалося зафіксувати сліди трьох об'єктів. За морфологічними ознаками та виявленим у заповненні матеріалом зроблено висновок, що це – залишки господарських ям скіфського часу.

Відтак, на поселенні Котельва II невеликим розкопом (рис. 14) зафіксовано як вже звичні культурні нашарування доби бронзи та раннього заліза, так і дещо неочікувані матеріальні рештки, які належали представникам черняхівської культури. Це дає непогані перспективи для подальших досліджень надсхилової території в межах та в окрузі поселення, адже, як відомо, за тих часів саме такі ділянки для своїх поселень обирали племена готів.

Масштабними розвідками вздовж **лівого берега річки Ворскла** завершився польовий сезон 2023 р. для експедиції заповідника «Більськ». Не важко зрозуміти, чому саме ця територія привернула увагу. За останні роки вздовж лівого берега Ворскли було виявлено кілька значних за площею та інформативністю поселень, на них проведено доволі масштабні дослідження. Зокрема, це – поселення Старий кар'єр та Котельва II, про дослідження яких в польовому археологічному сезоні 2023 р. наводилося вище.

У географічному плані територія досліджень займає заплаву та першу надзаплавну терасу лівого берега Ворскли та частково її стариці р. Красна (рис. 15), практично повністю вкрита лісовими насадженнями хвойних та листяних порід дерев, задернована. Ґрунт тераси піщаний, у заплаві переважають алювіальні лучні ґрунти.

Територія досліджень видовжена по лінії північ – південь на відстань 5,5 км. Максимальна ширина – 1,0 км. Умовно поділена на сектори розміром 0,25×0,25 км, у яких було закладено здебільшого по одному шурфу.

Загалом стратиграфічна картина на всій протяжності досліджуваних ділянок мала схожі показники: дерен – культурний шар або пласт темно-сірого супіску –

⁶⁰ Ibid. С. 98–101.

передматериковий світло-сірий шар піску – материковий пісок жовтого або білого кольору.

Здебільшого шурфи були пусті. Лише на декількох ділянках було виявлено культурний шар з цікавими матеріальними залишками.

Наприклад, у шурфі 1 знайдено невеликий фрагмент вінця ліпленого горщика, прикрашеного тичковим орнаментом (рис. 16: 7). Подібні узори, склад тіста та профілі характерні горщикам бондарихинської культури. Фрагменти ліпленої кераміки із подібними орієнтирами виявлено також в шурфах 9 та 11.

Однак, найбільш інформативним виявився шурф 8, який закладено в центральній частині окресленої території досліджень, у квадраті O2 (рис. 15). Розміри – 2,0×1,0 м. Орієнтація по лінії північ – південь. Стратиграфія в шурфі наступна: 0–0,15 м – задернований шар, 0,15–0,3 м – пласт темно-сірого піску, 0,4–0,8 – чорний пісок культурного шару, 0,8–0,95 м – світло-сірий пісок. На глибині 0,95 м фіксується материк.

Як бачимо, на місці закладання шурфу виявлено досить значні за потужністю та насиченістю культурні нашарування. Хоча більшість знахідок – дрібні уламки ліпленого посуду, все ж удалося виокремити деякі фрагменти з напрочуд цікавими узорами. Кілька вінець і стінок орнаментовані наліпними валиками, розчленованими пальцево-нігтьовими вдавленнями, урізними лінійно-кутовими узорами, відбитками круглою паличкою (рис. 16: 1–16). Такий орнамент характерний глиняному посуду культури багатоваликової (багатопружкової) кераміки (бабинська культура), а саме середньодніпровському варіанту, та дозволяє датувати виявлений культурний пласт у межах 17 – кінця 16 ст. до н.е.⁶¹

Нашарування культури кола Бабине добре відомі на території Більського городища та його найближчої округи. Зокрема, на території могильника Скоробір у 2020 р. експедицією ІА НАН України зафіксовано кілька могил цього періоду. Зі знахідок із поховань походить невелика банкоподібна посудина, ледь розширена по краях, та кістяна вигнута пряжка з трубчастої кістки тварини⁶².

Культурні нашарування бабинців зафіксовані та на поселенні Барвінкова гора І, яке впритул прилягає до оборонної лінії Великого та Східного укріплення⁶³, та на селищі Кут в межах Більського археологічного комплексу⁶⁴.

⁶¹ Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. С. 27, рис. 25–33; Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986. С. 5–43; Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис... д.і.н. Київ, ІА НАН України, 2009; Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах*. 2013. № 29. С. 177, рис. 109.

⁶² Окатенко В.М., Скорий С.А., Зимовець Р.В. Дослідження поховальних пам'яток некрополю Скоробір (ур. Марченки) у 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища – 2020*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 30–59.

⁶³ Шапорда О.М. Дослідження Більського археологічного комплексу у 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища – 2020*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 100.

⁶⁴ Скорий С.А., Білозор В.П., Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища. Київ: Майдан, 2019. С. 240–241.

Окрім суто археологічних досліджень та робіт, пов'язаних зі зйомкою місцевості за допомогою Lidar-сканування (рис. 11, 14), також було проведено вивчення бронзових предметів методами PIXE та рентген-флуоресцентного аналізу⁶⁵. Такі роботи – вкрай важливий процес камерального опрацювання археологічних знахідок. Наявність певних металів може свідчити про походження самого артефакту або сировини, із якої він зроблений. Для доби бронзи важливим є встановлення торгівельних зв'язків, адже видобуток металів відбувався в ареалі конкретних археологічних культур і за їх поширенням можна прослідкувати шлях, який подолав той чи інший виріб. Поки що отримані дані на стадії опрацювання, але вже на сьогодні маються деякі цікаві результати, які буде оприлюднено незабаром.

Аналіз остеологічного матеріалу з поселення Старий кар'єр також дав цікаву інформацію⁶⁶. Встановлено, що на поселенні основним джерелом їжі тваринного походження було тваринництво, тоді як полювання мало менше значення у господарстві місцевого населення.

Також, спираючись на знахідки видів-біоіндикаторів змін середовища (лось, кабан, коза, кінь, ВРХ, свиня свійська та олень шляхетний), з'явилася можливість реконструювати палеоекологічні умови. Встановлено, що у 12–9 ст. до н.е. територія поселення знаходилася в лісостеповій зоні з переважанням мішаних та широколистяних дубово-грабових лісів із незначною кількістю сосни. Як відомо, для випасу тварин потрібні відкриті трав'янисті території, а взимку, якщо шар снігу невеликий – можливість для тебенівки, або заготовлені запаси сіна. Гіпоплазія на зубах коней опосередковано вказує на недостатню кількість чи доступність пасовищ. Мала кількість останніх – результат заліснення територій, а також наслідок неможливості випасати взимку коней через потужніший сніговий покрив. У той же період лісові масиви підходили ближче до поселення, ніж у попередній (Кліматичний оптимум пізнього бронзового часу), а середньозимові температури були нижчими. Максимальна глибина снігового покриву взимку сягала до 40 см. Вказаний період відповідає початку Кліматичного песимуму залізного часу.

Кінець 6–5 ст. до н.е. також характеризується прохолодним, але більш теплим кліматом, ніж у 12–9 ст. до н.е. У матеріалі присутні тільки свійські види. Ймовірно, значення полювання знизилося, але можлива і зміна клімату. Так, з видів-біоіндикаторів палеокліматичних і палеоекологічних змін виявлені тільки коза, кінь, велика рогата худоба та свиня свійська. Поселення у зазначений період знаходилося також у лісостепу, ймовірно, з більшою частиною луків, але, тим не менш, все ще із переважанням широколистяних та мішаних лісів. Патологій розвитку (гіпоплазій) у цей період на кістках не виявлено. Відтак, таким великим видам, як кінь та велика

⁶⁵ Бугай О.М., Білик В.М., Осадчий Є.М. Дослідження бронзових предметів з поселень Старий кар'єр та Котельва II методами PIXE та рентген-флуоресцентного аналізу. *Археологічні дослідження Більського городища – 2023*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2024.

⁶⁶ Яніш Є.Ю. Результати визначення остеологічних матеріалів з поселення Старий кар'єр. *Археологічні дослідження Більського городища – 2023*. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2024.

рогата худоба, вистачало кормів. Цей період припадає на кінець Кліматичного песимуму залізного віку та початок Римського кліматичного оптимуму.

Висновки. Чітко структурованими та планомірними дослідженнями експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» на пам'ятках уздовж лівого берега р. Ворскла у 2023 р. вдалося досягти досить вагомих результатів. Зокрема, аналіз кераміки фіналу бронзового віку з поселення Старий кар'єр напговхнув на думку про існування значних лебедівсько-бондарихинських зв'язків або наявність у носіїв цих культур якоїсь спільної етнокультурної компоненти, яка мала місце у процесі їх генези. Скіфські ж старожитності з території даного селища чітко вказують, що його існування припадає на період найбільшого розквіту Більського городища, навіть попри те, що у керамічному комплексі проявляються дещо застарілі елементи для цього періоду.

На поселенні Котельва II вдалося частково простежити горизонт пізньоримського часу, що являється відкриттям для даної території. У подальшому розкопки селища буде проведено у надсхиллі тераси, адже, як відомо, саме такі місця облюбовували представники черняхівської культури.

Розвідки уздовж першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла дають інформацію про розповсюдження тут пам'яток фіналу бронзового віку, що дозволяє говорити про досить серйозну її заселеність. Виявлення ж горизонту бабинської культури розкриває перспективу для нових досліджень цього напрочуд цікавого ареалу древніх пам'яток.

REFERENCES

- Berezanskaya, S.S. (1976). *Lebedovskaya kultura epokhi bronzi v lesostepnoi Ukraine* [Lebedovka culture of the Bronze Age in Forest-Steppe Ukraine]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Berezanskaya, S.S. (1982). *Severnaya Ukraina v epokhu bronzi* [Northern Ukraine in the Bronze Age]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Berezanskaya, S.S., Otroshchenko, V.V., Cherednichenko, N.N. & Sharafutdinova, I.N. (1986). *Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy* [Bronze Age cultures on the territory of Ukraine]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Bilousko, O.A. & Suprunenko, O.B. (2004). *Davnia istoriia Poltavshchyny: XX tysiacholittia do n.e. – V stolittia* [The ancient history of the Poltava region: 20th millennium BC – 5th century]. Poltava: «Oriiana» [in Ukrainian].
- Bochkaryov, V.S. & Kashuba, M.T. (2018). Kulturno-istoricheskaya situatsiya na yuge Vostochnoi Yevropi nakanune veka zheleza [Cultural and historical situation in the south of Eastern Europe on the eve of the Iron Age]. *Stratum plus*, 3, 207-220 [in Russian].
- Buhai, O.M., Bilyk, V.M. & Osadchyi, Ye.M. (2024). Doslidzhennia bronzovykh predmetiv z poselen Staryi karier ta Kotelva II metodamy PIXE ta renthen-fluorestsentnoho analizu [Investigation of bronze objects from Staryi Karier and Kotelva II settlements by PIXE and X-ray fluorescence analysis]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2023* [in Ukrainian].
- Buinov, Y. & Levchenko, N. (2021). Nekotore voprosi istoriko-kulturnogo razvitiya bondarikhinskikh plemen v basseine Severskogo Dontsa. In: Serhii Skoryi, Stanislav

- Zadnikov (redaktery) [Some questions of historical and cultural development of the Bondarikha culture in the Seversky Donets basin.]. *Rannii zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy*. Kotelva: KhNU imeni V.N. Karazina, IKZ «Bilsk», 22–38 [in Russian].
- Chernikh, Ye.N. (1976). *Drevnyaya metalloobrabotka na Yugo-Zapade SSSR* [Ancient metalworking in the south-west of the USSR]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Dubinets, O.V. (1996). K voprosu o videlenii khronologicheskikh gorizontov na poselenii Ilichevka [To the question about the allocation of chronological horizons at the Illichiovka settlement]. *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme yevraziiskikh drevnostei (eneolit – bronzovii vek)*. Materiali mezhdunarodnoi konf. Ch. 2. Donetsk, 53–58 [in Russian].
- Gavrilenko, I.N. (1992). *Otchet o razvedkakh po reke Vorskle v 1992 g.* [Exploration report on the Worsla River in 1992]. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 1992/59, 2 [in Russian].
- Geiko, A.V. (2006). Poselenie finalnoi bronzi u sela Serdyuki na Poltavshchine [Settlement of the Final Bronze Age at the village of Serdyuki in Poltava region.]. *Arkheologicheskoe izuchenie Tsentralnoi Rossii*. Lipetsk: b/I, 186–188 [in Russian].
- Gershkovich, Ya.P. (2016). *Subotovskoe gorodishche* [Subotov hillfort]. Kiev: Institut arkeologii NAN Ukraini [in Russian].
- Heiko, A.V. (2015). Hra «kremiaky» yak dzherelo naukovykh studii [The game of «kremiaky» as a source of scientific research]. *Ukrainski keramelohichni studii, 12*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo [in Ukrainian].
- Ianish, Ye.Yu. (2024). Rezultaty vyznachennia osteolohichnykh materialiv z poseleunia Staryi karier [Results of osteological materials analysis from the Staryi Karier settlement]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2023* [in Ukrainian].
- Kashuba, M.T. (2000). Rannee zhelezo v lesostepi mezhdnu Dnestrom i Siretom (kultura Koziya-Sakharna) [Early Iron Age in the Forest-Steppe between the Dniester and Siret (Koziya-Sakharna culture)]. *Stratum plus, 3*, 241–488 [in Russian].
- Katalog sluchainykh nakhodok iz arkheologicheskikh sobranii Donetskoi oblasti [Catalogue of accidental finds from archaeological collections of Donetsk region]. (1993). *Arkheologicheskii almanakh, 1* [in Russian].
- Khazanov, A.M. (2008). *Izbrannie trudi: Ocherki voennogo dela sarmatov* [Selected works: sketches of the military affairs of the Sarmatians.]. Sankt-Peterburg: Filologicheskii fakultet SPbGU; Izdatelstvo SPbGU [in Russian].
- Klein, L.S. (1999). Migratsii: arkheologicheskie priznaki [Migrations: archaeological evidence]. *Stratum plus, 1*, 52–71 [in Russian].
- Kolchin, B.A. & Makarova, T.I. (ed.). (1997). *Drevnyaya Rus. Bit i kultura* [Ancient Russia. Life and culture]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Kolev, Yu.I. (2008). Ivanovskaya kultura pozdnego bronzovogo veka: kharakteristika kulturi i problemi issledovaniya [Ivanovo culture of the Late Bronze Age: cultural characteristics and research problems]. *Aktualnie problemi arkheologii Urala i Povolzhya*, 208–240 [in Russian].
- Kovpanenko, H.T. (1967). *Plemena skifskoho chasu na Vorskli* [Scythian tribes in Vorskla]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Krushelnytska, L.I. (2006). *Kultura NOA na zemliakh Ukrainy* [NOA culture on the lands of Ukraine]. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka [in Ukrainian].
- Kushtan, D.P. (2013). Pivden Lisostepovoho Podniprovya za doby piznoi bronzy [The South of the Forest-Steppe Dniro in the Late Bronze Age]. *Arkheolohichni almanakh, 29* [in Ukrainian].
- Lytvynenko, R.O. (2009). *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pamiatok)* [The cultural circle of Babyne (based on the materials of burial monuments)]. Avtoreferat dysertatsii d. i.

- n. IANAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Malov, N.M. (2012). Kulturogenез v epokhu pozdnei bronzi Nizhnego Povolzhya [Cultureogenesis in the Late Bronze Age of the Lower Volga Region]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta*, 12. Seriya «Istoriya mezhdunarodnykh otnoshenii», vip. 1, 95–100 [in Russian].
- Malov, N.M. (2013). Khronologiya i periodizatsiya bronzovogo veka Nizhnego Povolzhya: khvalinskaya kultura valikovoi keramiki [Chronology and periodisation of the Bronze Age of the Lower Volga region: Khvalin culture of roller ceramics]. *Problemi periodizatsii i khronologii v arkheologii epokhi rannego metalla Vostochnoi Yevropi*. Materiali tematicheskoi nauchnoi konf. Sankt-Peterburg, 102–114 [in Russian].
- Medvedev, A.F. (1966). Ruchnoe metatelnoe oruzhie (Luk i strel, samostrel). VIII–XIV vv. [Manual throwing weapons (bow and arrow, self-shooter). 8th–14th centuries]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, Ye1–36. Moskva: Nauka [in Russian].
- Melyukova, A.I. (1958). Pamyatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovyia [Scythian monuments of the Forest-Steppe Middle Dniester region]. *Pamyatniki skifosarmatskogo vremeni v Severnom Prichernomore*. Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR. Ch. 4. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 5–102 [in Russian].
- Melyukova, A.I. (1964). *Vooruzhenie skifov* [Armament of the Scythians]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1–4. Moskva [in Russian].
- Melyukova, A.I. (1979). *Skifiya i frakiiskii mir* [Scythia and the Thracian world]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Monakhov, S.Yu. (2003). *Grecheskie amfori v Prichernomore. Tipologiya amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare: Katalog-opredelitel* [Greek amphorae in the Black Sea region. Typology of amphorae of the leading centres-exporters of goods in ceramic containers: Catalogue-definator]. Moskva: Izd-vo «Kimmerida»; Saratov: izd-vo Sarat. un-ta [in Russian].
- Okatenko, V.M., Skoryi, S.A. & Zymovets, R.V. (2021). Doslidzhennia pokhvalnykh pamiatok nekropoliu Skorobir (ur. Marchenky) u 2020 r. [Research of the burial monuments of the Skorobir necropolis (Marchenky tract) in 2020]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 30–59 [in Ukrainian].
- Pelyashenko, K.Yu. (2020). *Liplenii posud skifskogo chasu naseleण्या Dnipro-Donetskogo Lisostepu* [Scythian moulded pottery of the Dnipro-Donetsk Forest-Steppe population]. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
- Pletneva, S.A. (ed.). (1981). *Stepi Yevrazii v epokhu srednevekovya* [Eurasian steppes in the Middle Ages]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Radziievska, V.E. (1979). Tekhnika priadinnia u naseleण्या Lisostepovoi Skifii [Spinning techniques of the population of Forest-Steppe Scythia]. *Arkheolohiia*, 32, 19–26 [in Ukrainian].
- Rauner, Yu.L. (1981). Dinamika ekstrimumov uvlazhneniya za istoricheskii period [Dynamics of moisture content extremes over the historical period]. *Izvestiya AN SSSR. Seriya geografiya*, 6, 5–22 [in Russian].
- Romashko, V.A. (2013). *Zaklyuchitel'nyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukraini (po materialam boguslavsko-belozerskoi kulturi)* [The final stage of the Late Bronze Age of the Left-Bank Ukraine (on the materials of the Boguslav-Belozerka culture)]. Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet; NAN Ukrainy; Instytut arkheolohii [in Russian].
- Semenenko, A.O. (2022). *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Bilskoho arkheolohichnogo kompleksu (v mezhakh Kotelevskoho raionu Poltavskoi oblasti) u 2021 rotsi* [Report on archaeological explorations on the territory of the Bilsk archaeological complex (within the

- Kotelva district of Poltava region) in 2021]. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f.e., 2022/b.n., 5-9* [in Ukrainian].
- Semenenko, A.O. & Shaporda, O.M. (2023). *Zvit pro roboty ekspedytzii Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk» u 2022 rotsi*. Tom 1. Doslidzhennia poseleunia Staryi karier [Report on the work of the expedition of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» in 2022. Volume 1: Study of the Staryi Karier settlement]. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f.e., 2023/b.n.* [in Ukrainian].
- Semenenko, A.O. & Shaporda, O.M. (2023). *Zvit pro roboty ekspedytzii Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk» u 2022 rotsi*. Tom 2. Doslidzhennia poseleunia Kotelva II [Report on the work of the expedition of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» in 2022. Volume 1: Study of the Kotelva II settlement]. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f.e., 2023/b.n.* [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M. (2021). Doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2020 r. [Research of the Bilsk archaeological complex in 2020]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 77-110 [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M. (2022). *Zvit pro doslidzhennia ekspedytzii Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk» v mezhakh Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2021 rotsi* [Report on the research of the expedition of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» within the Bilsk Archaeological Complex in 2021]. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f.e., 2022/b.n., 10-11* [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Tkachenko, O.M. & Luhovi, R.S. (2018). Arkheolohichni rozvidky spilnoi ekspedytzii IKZ «Bilsk» ta Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu v mezhakh Kotelevskoho raionu [Archaeological explorations of the joint expedition of the HCR «Bilsk» and the Poltava Local Lore Museum within the Kotelva district.]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP Ukrainy i UTOPIK, 188-189 [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Zadnikov, S.A., Buinov, Yu. V. & Semenenko, A.O. (2023). Poseleunia Staryi karier – rozvidky, rozkopky ta perspektyvy podalshykh doslidzhen [Staryi Karnyar settlement – exploration, excavations and prospects for further research]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2021-2022*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 42-102 [in Ukrainian].
- Shaporda, O.M., Zadnikov, S.A. & Semenenko, A.O. (2023). Kotelva II – dvosharove poseleunia livooho bereha Vorskly. Rezultaty doslidzhen 2021-2022 rokiv [Kotelva 2 – a two-layer settlement on the left bank of the Vorskla River. Results of the study in 2021-2022]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2021-2022*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 103-147 [in Ukrainian].
- Shramko, B.A. (1985). Kultovie skulpturi Gelona [Gelon's iconic sculptures]. *Arkheologicheskie pamyatniki Yugo-Vostochnoi Yevropy (zheleznii vek i epokha srednevekovya)*. Kursk: Kurskii gospeduniversitet, 3-39 [in Russian].
- Shramko, B.A. (1996). Kompleks glinyanikh skulptur Belskogo gorodishcha [The complex of clay sculptures of the Bilsk hillfort]. *Bilskoe horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, 67-87 [in Russian].
- Shramko, B.A. (1999). Glinyanie skulpturi Lesostepnoi Skifii [Clay sculptures of Forest-Steppe Scythia]. *Rossiiskaya arkheologiya, 3*, 35-49 [in Russian].
- Shvets, G.I. (1978). *Mnogovekovaya izmenchivost stoka Dnepra* [Centuries-long variability of the Dnieper River flow]. Leningrad: Gidrometeoizdat [in Russian].
- Skorii, S.A., Suprunenko, A.B. & Sidorenko, A.V. (2016). K izucheniyu Makovetskogo («Lubenskogo») klada v Posule [Towards the study of the Makovetsky («Lubensky») hoard in the Sula basin].

- Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia-2016*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 63-72 [in Russian].
- Skoryi, S.A., Bilozor, V.P., Suprunenko, O.B. & Kulatova, I.M. (2019). *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha* [Settlements of Scythian times in the system of the Great Fortification of the Bilsk hillfort]. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
- Smirnov, A.S. & Sorokin, A.N. (1984). Poselenie epokhi pozdnei bronzi v verkhovyakh Severskogo Dontsa [Late Bronze Age settlement in the upper reaches of the Seversky Donets]. *Sovetskaya arkhologiya*, 4, 138-149 [in Russian].
- Smirnova, G.I. (1985). Osnovi khronologii predskifskikh pamyatnikov Yugo-Zapada SSSR [Basics of the chronology of the pre-Scythian monuments of the South-West of the USSR]. *Sovetskaya arkhologiya*, 4, 33-54 [in Russian].
- Suprunenko, O.B., Kulatova, I.M. & Sherstiuk, V.V. (2011). Doslidzhennia chornoliskykh starozhytnosti na pivdni Poltavshchyny [Research antiquities of Chornolissia culture in the south of Poltava region]. *Drevnosti Vostochnoi Yevropi*. Kharkov: KhNU imeni V.N. Karazina, 290-303 [in Ukrainian].
- Sydorenko, O.V. (1999). Nova znakhidka iz Zasullia [A new find from Zasulia]. *Arkheolohichnykh litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 75-76 [in Ukrainian].
- Sydorenko, O.V. & Suprunenko, O.B. (2001). Novi znakhidky na poseleenni v ur. Liashchivka pid Lubnamy [New finds at the settlement in the Lyashchivka tract near Lubny]. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, 98 [in Ukrainian].
- Vanchugov, V.P. (1990). *Belozerskie pamyatniki v Severo-Zapadnom Prichernomore. Problema formirovaniya belozerskoi kulturi* [Monuments of the Belozerka culture in the North-Western Black Sea region. The problem of the formation of the Belozerka culture]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

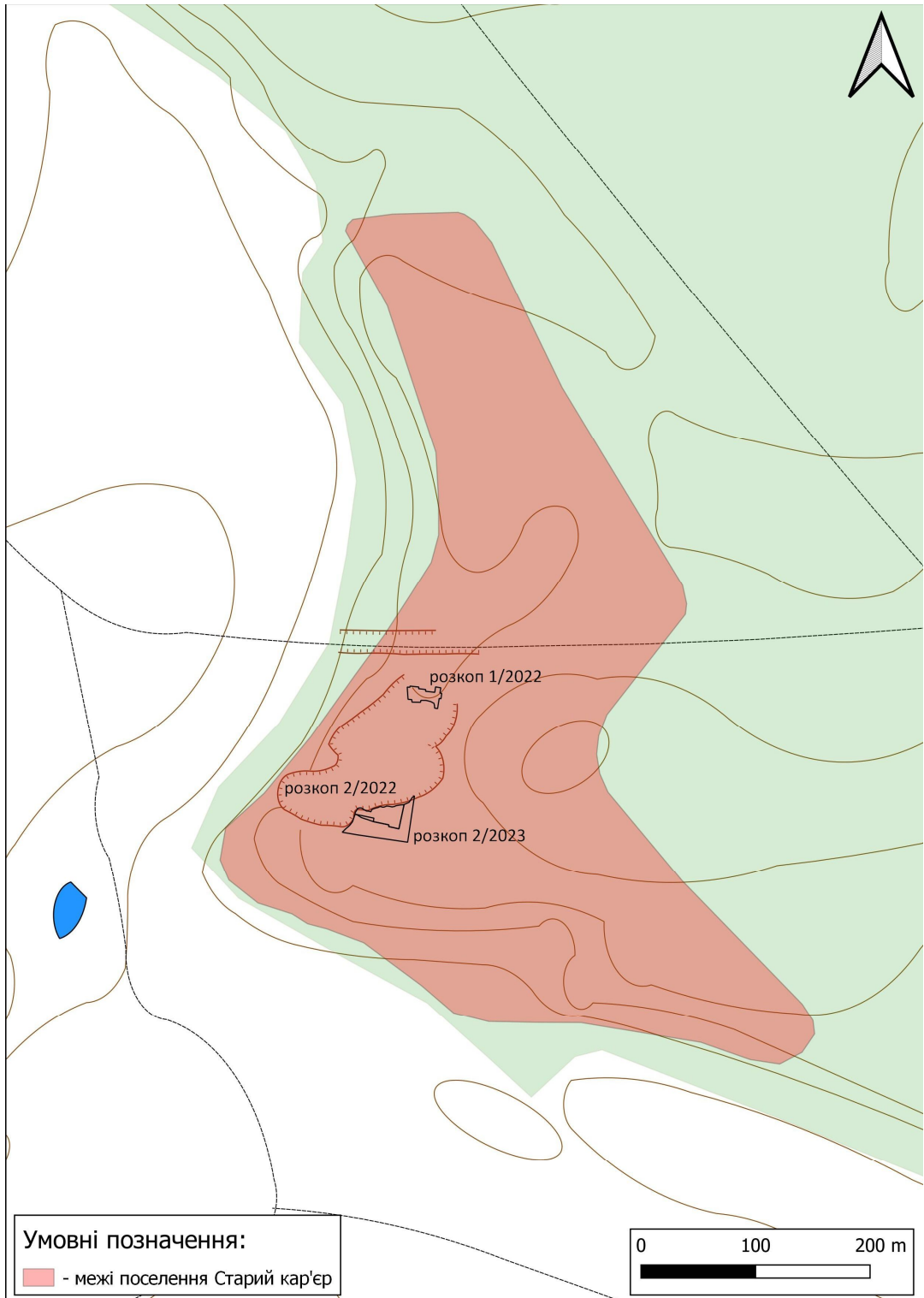

Рис. 1. Старий кар'єр, поселення. План

Рис. 2. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. План

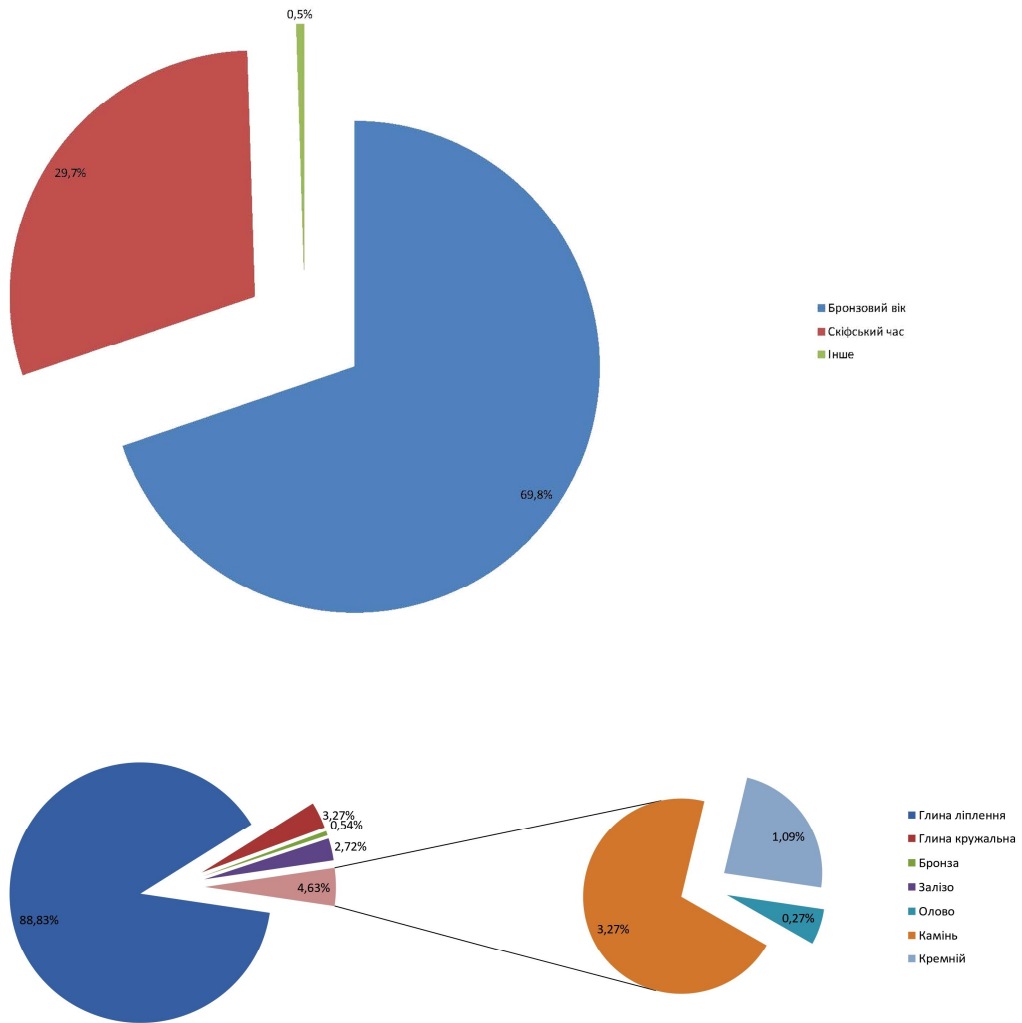

Рис. 3. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Статистичні діаграми виявлених знахідок за періодизацією та матеріалами.

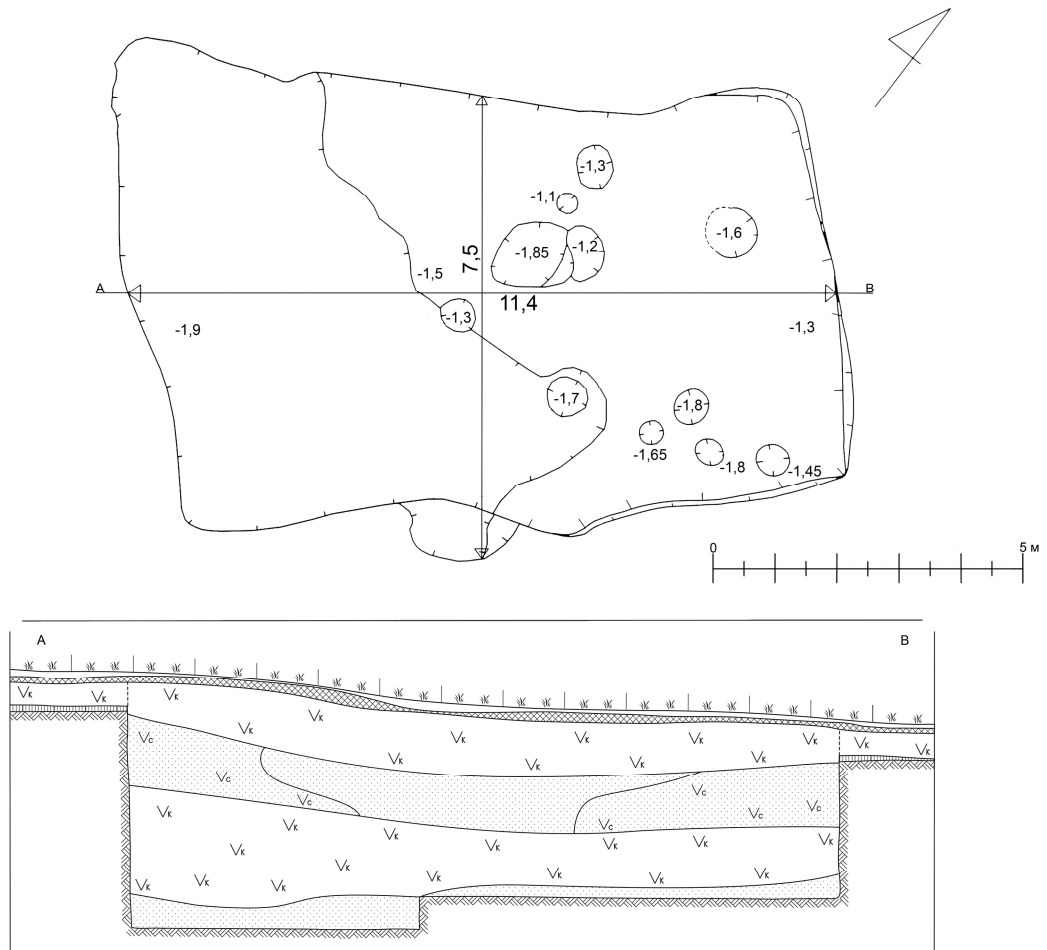

Рис. 4. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023, житло 2. План та профіль об'єкта

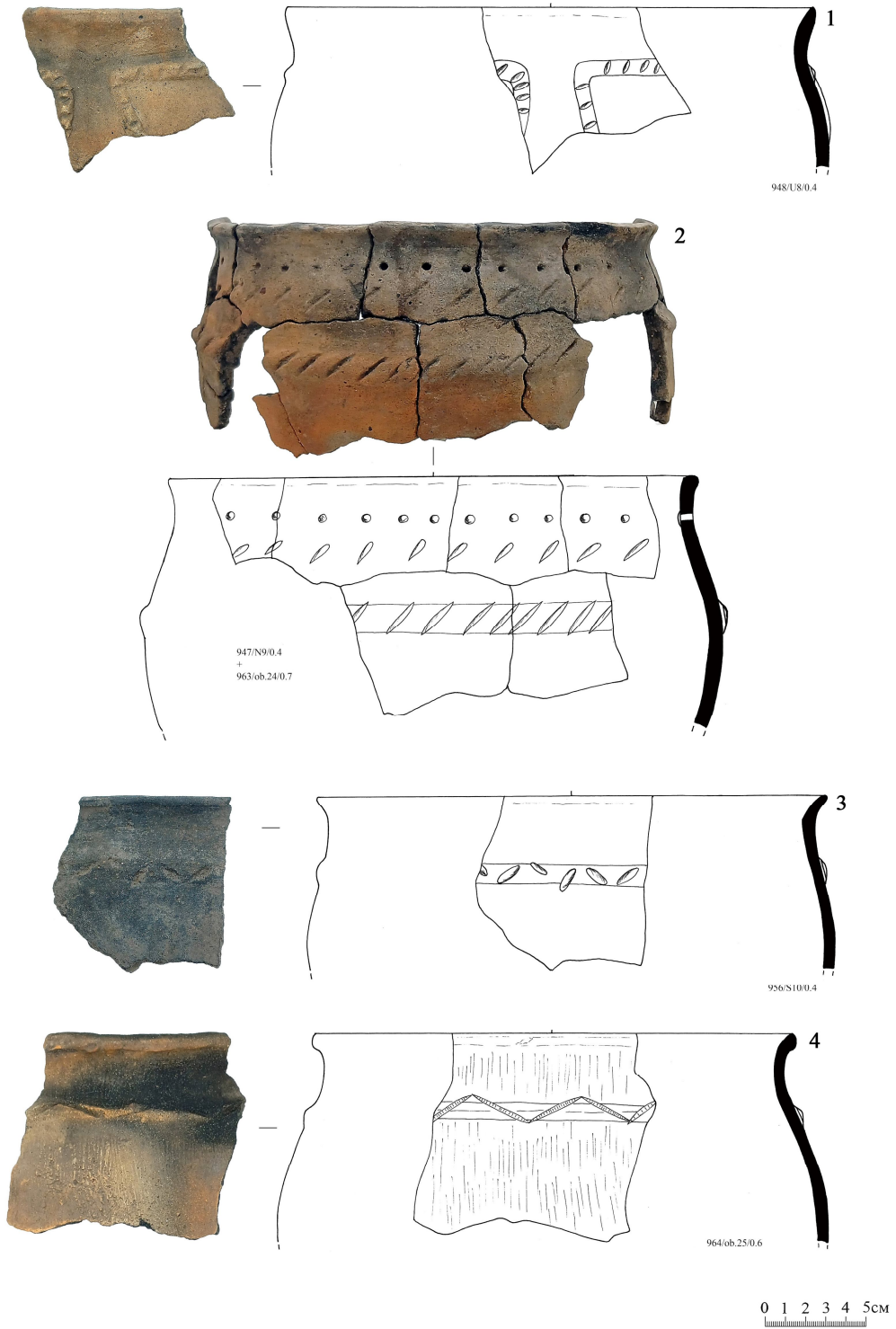

Рис. 5. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Фрагменти ліпленого посуду іванівської (хвильової) культури

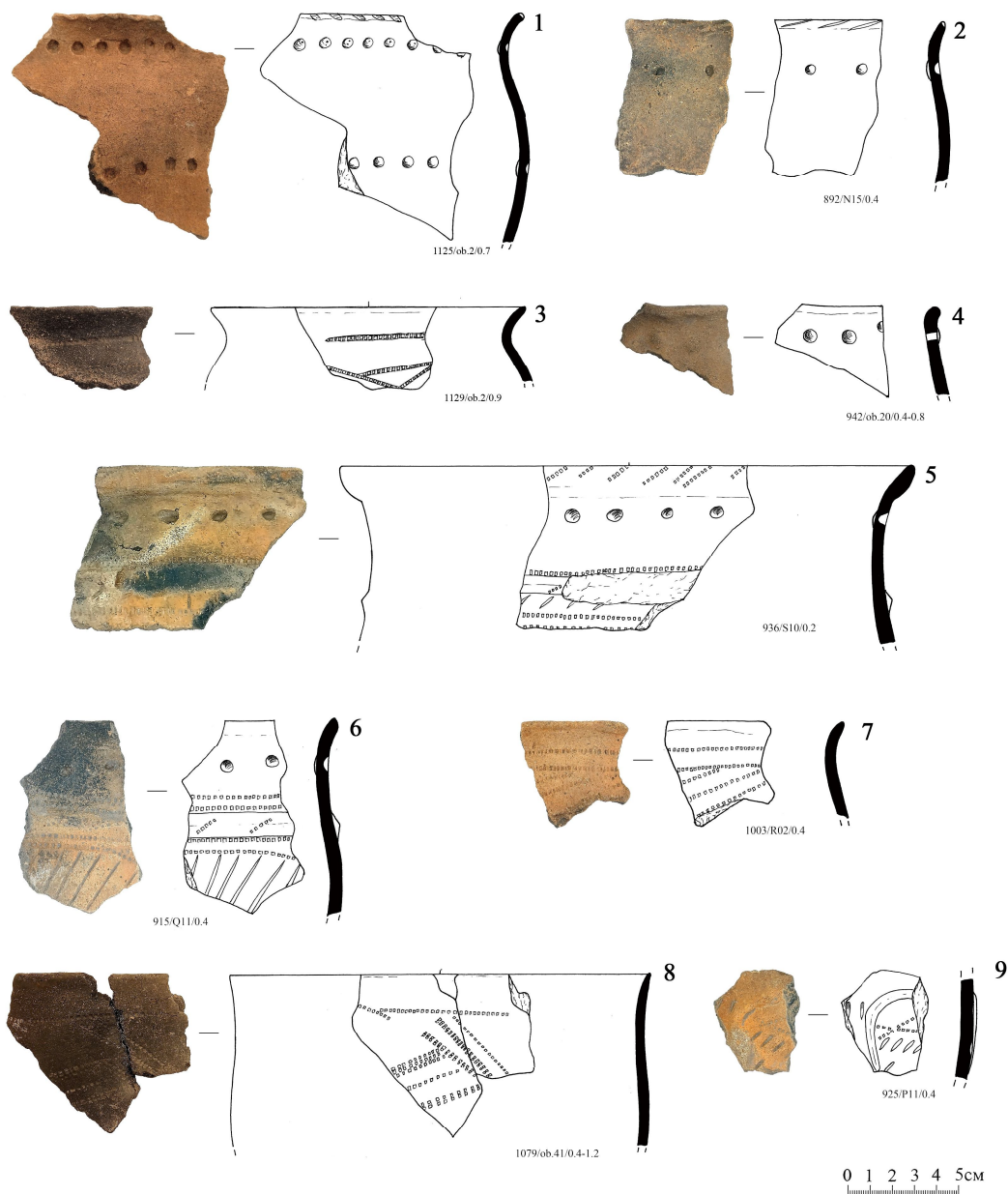

Рис. 6. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Фрагменти ліпленого посуду лебедівської культури

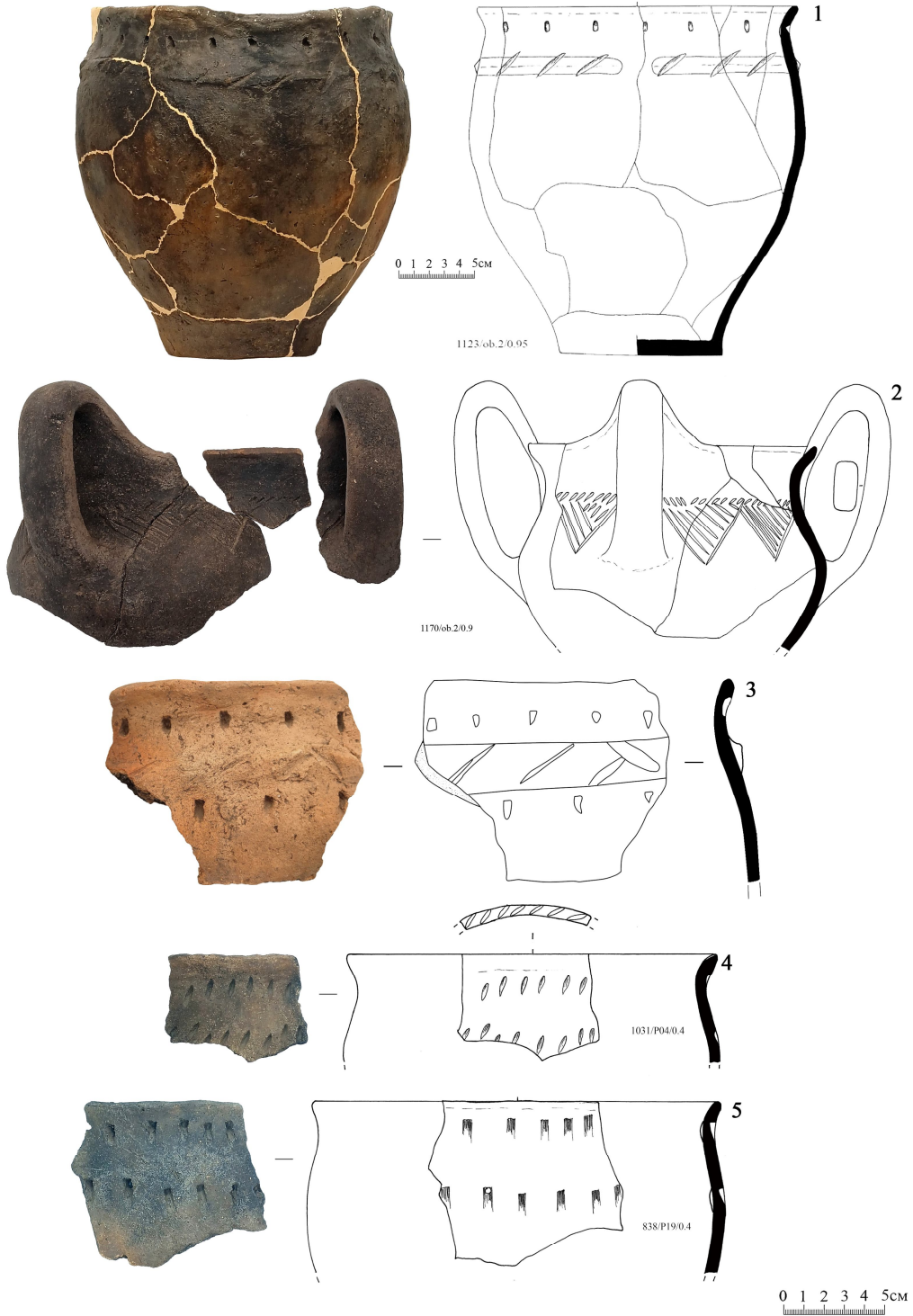

Рис. 7. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Фрагменти ліпленого посуду бондарихинської культури

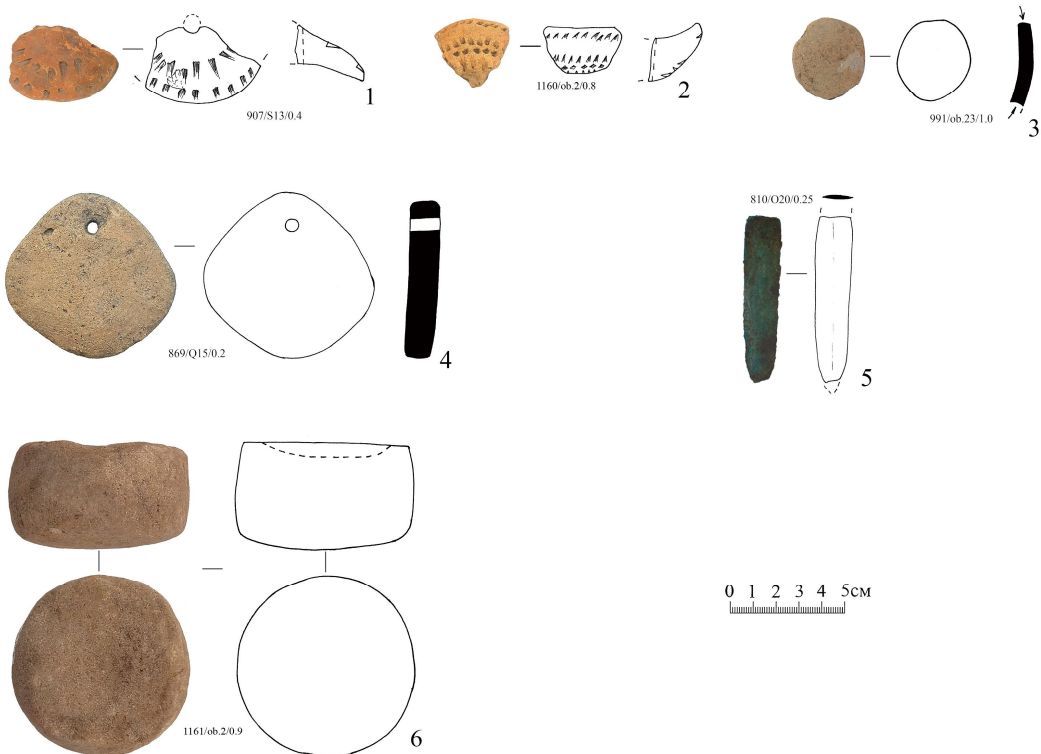

Рис. 8. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Предмети особливої культурно-експозиційної цінності фіналу бронзового віку: 1-2 – уламки орнаментованих пряслиць, 3 – обточений шматок стінки ліпленої посудини, 4 – підвіска-оберіг, 5 – лезо бронзового кинджала, 6 – кам'яний дископодібний предмет

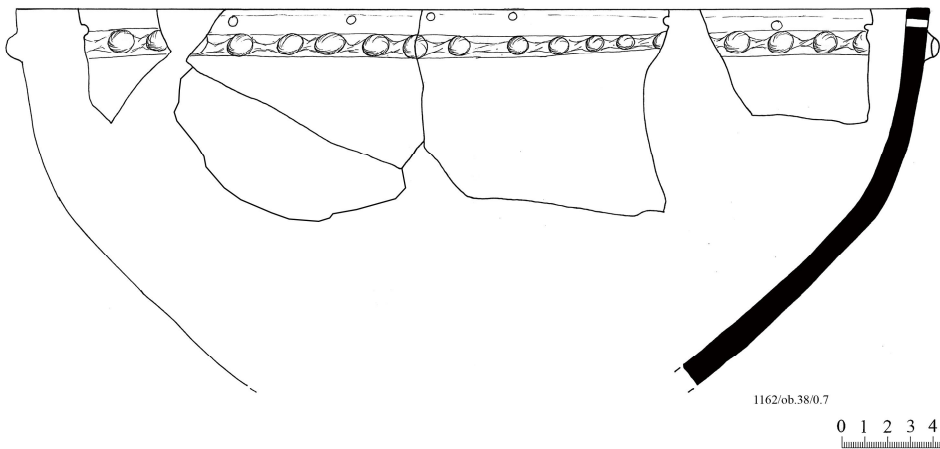
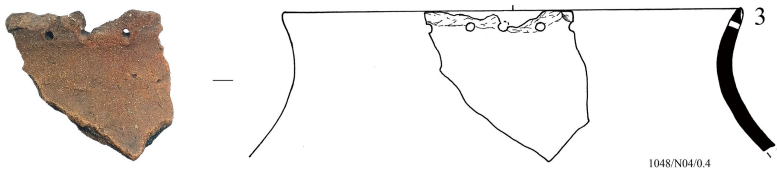
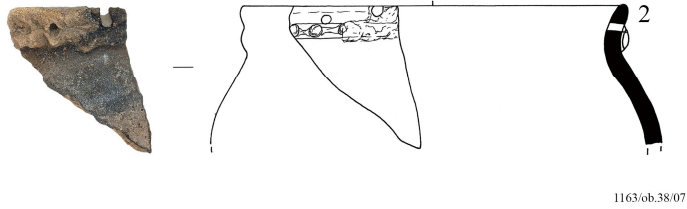
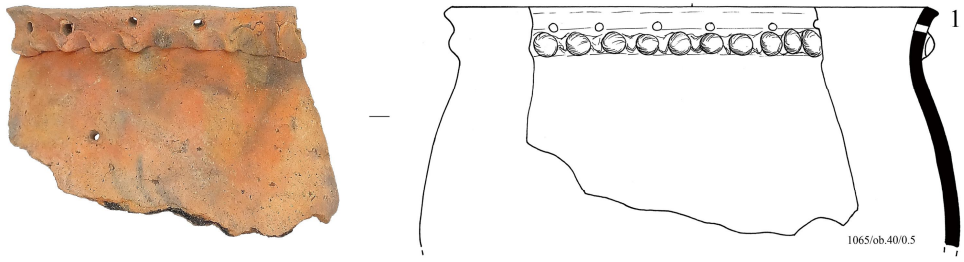

Рис. 9. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Фрагменти ліпленого посуду скіфського часу

Рис. 10. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Предмети особливої культурно-експозиційної цінності скіфського часу: 1-2 – глиняні пряслиця, 3 – глиняна модель сокири, 4 – бронзове вістря стріли з литком, 5 – залізна голка, 6 – залізна шпилька, 7 – залізна пластина від захисного обладунку, 8 – залізний ніж, 9 – залізне вістря стріли («зрізень»), 10 – фрагмент ручки античної амфори

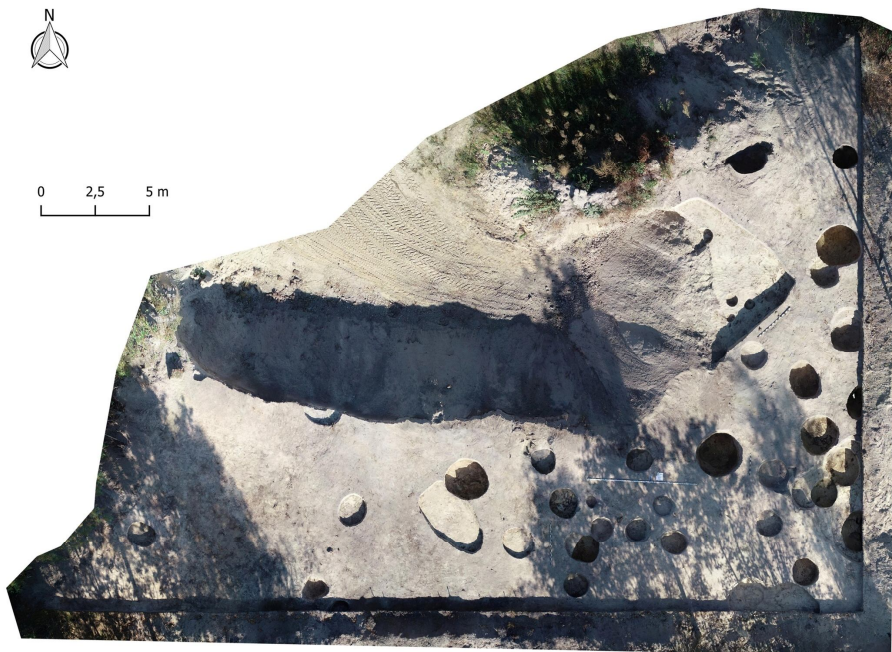
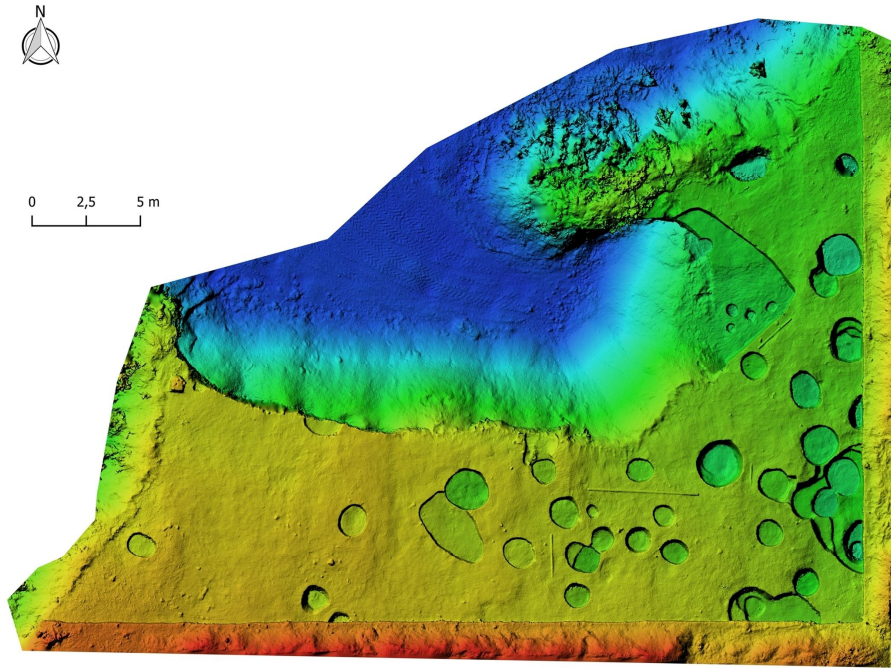

Рис. 11. Старий кар'єр, поселення. Розкоп 2/2023. Цифрова модель

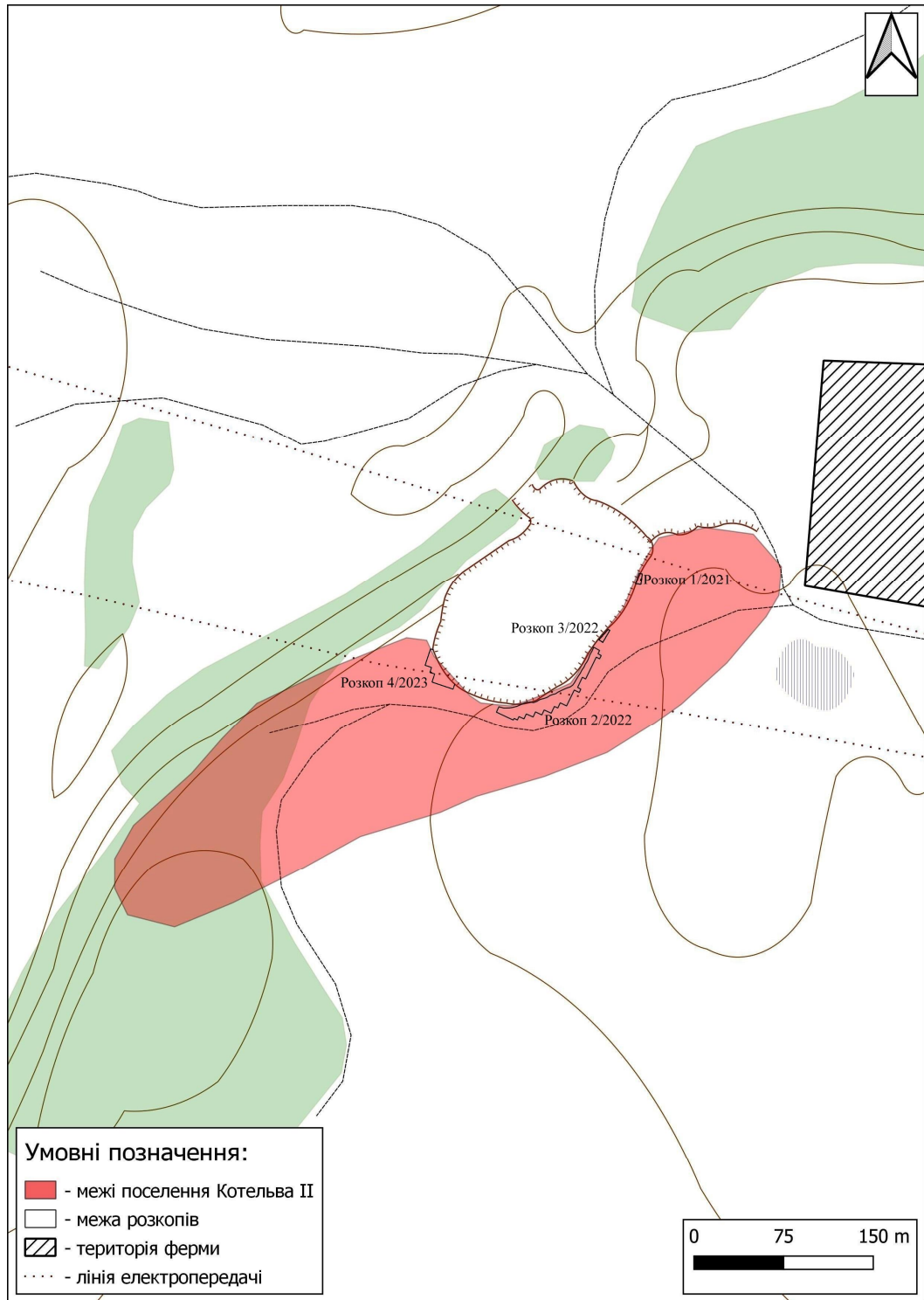

Рис. 12. Котельва II, поселення. План

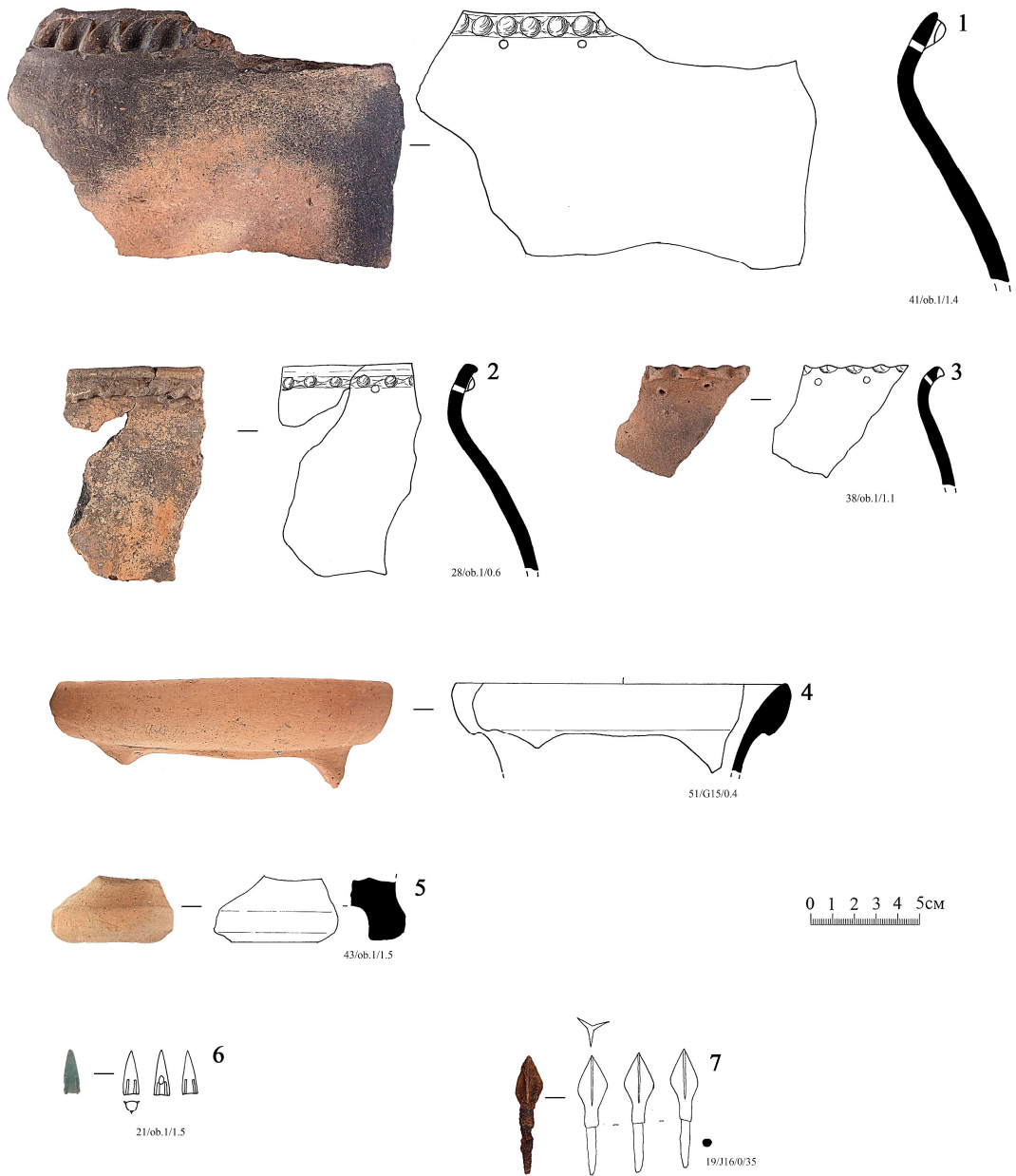

Рис. 13. Котельва II, поселення. Розкоп 4/2023. Знахідки з розкопу: 1-3 – фрагменти вінець ліпленого посуду, 4 – уламок вінець античної амфори, 5 – шматок денця античної амфори, 6 – бронзове тригранне вістря стріли, 7 – залізне черешкове трилопатеве вістря стріли.

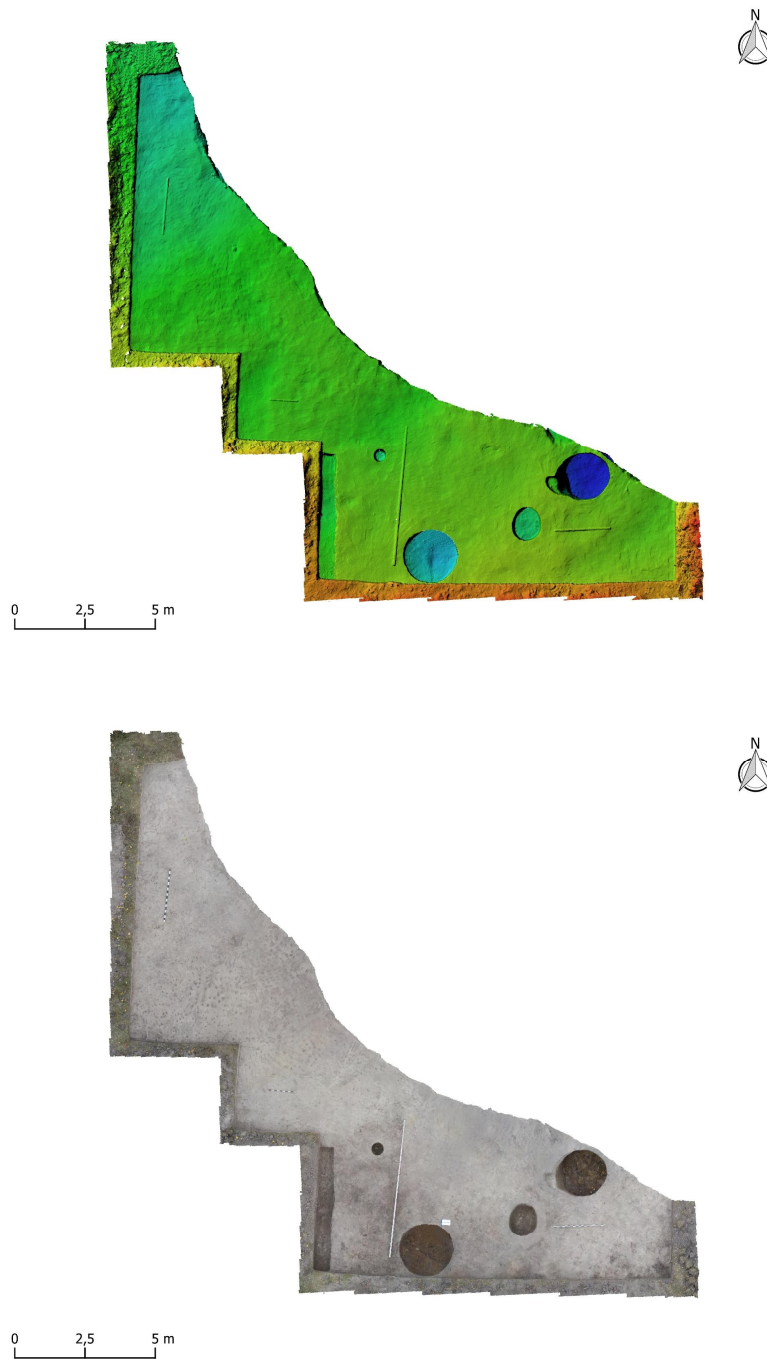

Рис. 14. Розкоп 4/2023. Цифрова модель

Умовні позначення:

■ - шурфи 2023 року

□ - ділянки досліджень

▬ - оборонні споруди Більського городища

Рис. 15. Лівий берег р. Ворскла. План з позначенням місць шурфування

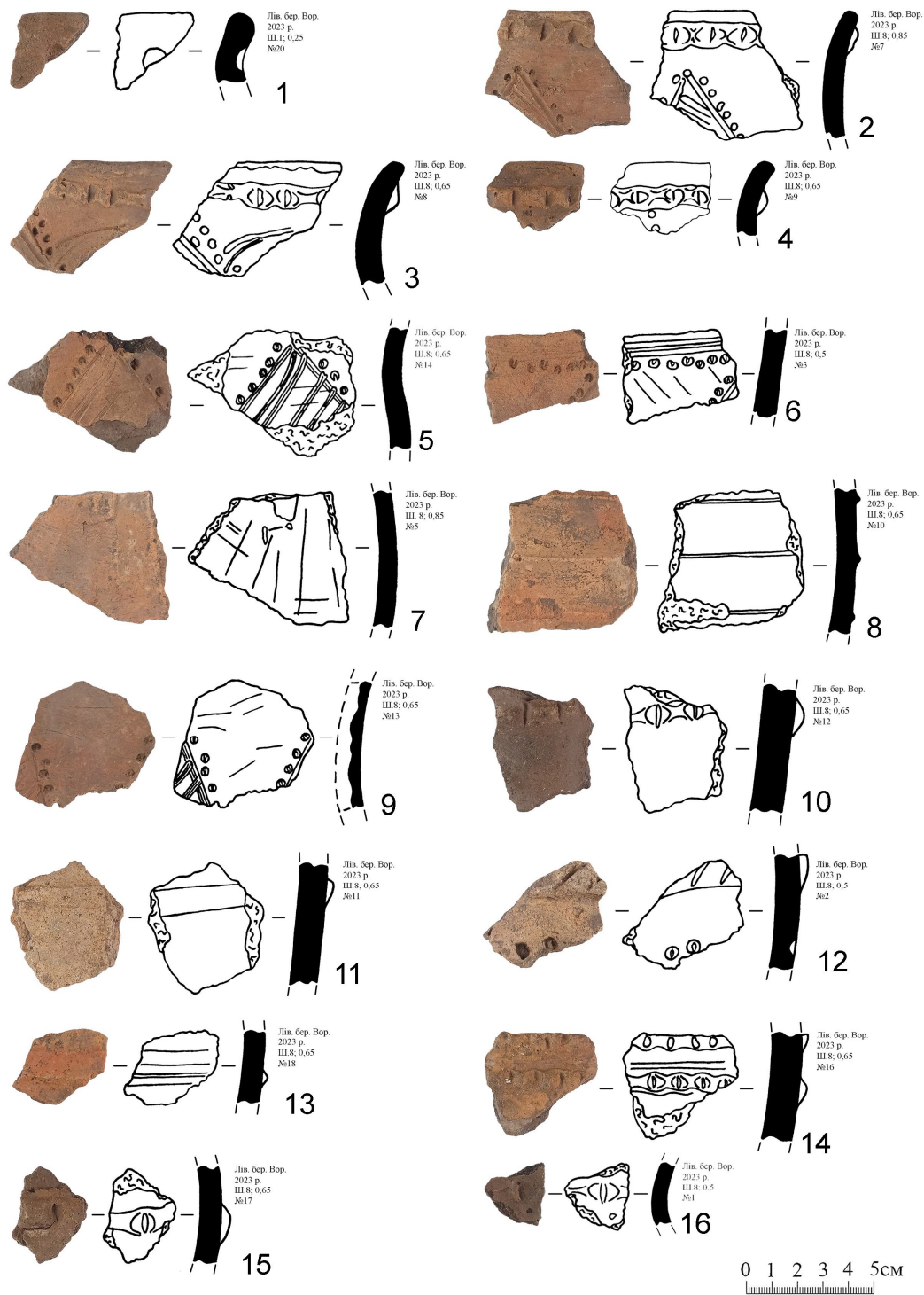

Рис. 16. Лівий берег р. Ворскла. Фрагменти ліпленого посуду шурфів 1 (1) та 8 (2-16)